

६६१
२१ (ख)

६६१
२१ (ख)

२१

पुस्तकालय

REPRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबिन्दुः

सर्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृतः

शाब्दबोधकारणावधारणपरः

प्रथमवारं महामहोपाध्याय पं० गङ्गाधर शास्त्रिणा संशोधितः । अधुना तदभावात् श्रीयुक्त पं० विद्याधरमिश्रतनूजेन अधीत वेद वेदाङ्गा शास्त्रेण काशीनाथशर्मणा द्वितीयवारं संशोधितः ॥

काश्याम्

ई० जे० लाजरसकंपन्याख्येन मेडिकल्हॉलनाम्नि

मुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९७४

TATTVABINDU

OF

SRI VACHASPATI MISRA

1st Edition edited by

Mahamahopadhyaya Sri Ganga'dhar Sastri, C. I. E.
Professor, Government Sanskrit College, Benares.

This 2nd Edition edited by

PANDIT SRI KASINATH SARMA.

PRINTED AND PUBLISHED BY

BHAGAVATI PRASAD, B. A.

AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES, FOR
PUBLISHERS,

E. J. LAZARUS & Co.

Benares.

1st Edition, 1000, Copies] 1917. [PRICE, ANNAS 6.

All Rights reserved.

Postage Annex

661.21(KH)

* ओ३म् *

पुस्तक की संख्या.....

C 20/40

पुस्तकालय-पञ्जिका-संख्या.....

14161

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है ।
कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने
पास नहीं रख सकता । अधिक देर तक रखने के लिये
पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये ।

REPRINT FROM THE PANDIT.

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबिन्दुः

सर्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृतः

शाब्दबोधकारणावधारणपरः

प्रथमवारं महामहोपाध्याय पं० गङ्गाधर शास्त्रिणा संशोधितः । अधुना तदभावात् श्रीयुक्त पं० विद्याधरमिश्रतनूजेन अधीत वेद वेदाङ्गा शास्त्रेण काशीनाथशर्मणा द्वितीयवारं संशोधितः ॥

काश्यासु

ई० जे० लाजरसकंपन्याख्येन मेडिकल्हॉलनासि
मुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९७४

TATTVABINDU

OF

SRI VĀCHASPATI MISRA

1st Edition edited by

Maha'mahopadhyaya Sri Ganga'dhar Sastri, C. I. E.
Professor, Government Sanskrit College, Benares.

This 2nd Edition edited by

PANDIT SRI KĀSINĀTH SARMA.

PRINTED AND PUBLISHED BY
BHAGAVATI PRASAD, B. A.

AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES, FOR
PUBLISHERS,
E. J. LAZARUS & Co.
Benares.

2nd Edition, 1000, Copies] 1917. [PRICE, ANNAS 6.

All Rights reserved.

661.21(KH)

14161

पुस्तक संख्या ३११
२२/८/१९२०

॥ गोम्योनमः ॥

॥ श्रीः ॥

तत्त्वविन्दोर्भूमिका ।

अथैष प्रकाशयते तत्त्वविन्दुर्नाम प्रबन्धः शास्त्ररसिकानां प्रमोदसाधातुम् । अस्य निर्माता किल सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभः श्रीवाचस्पतिमिश्रो यः प्राग्भवे शाङ्करब्रह्मसूत्रव्याख्यानप्रवृत्तो-
ऽन्तरायतिरस्कृते तत्र महत्यनितरसंपादनीये निजावतारकार्ये भगवता श्रीशङ्कराचार्यपूज्यपादेन वाचस्पतिनाम्ना । ऽवतीर्यसं-
पादयितास्यभीष्टितमाकल्पं च सा टीका भुवमलंकुर्यादिति वरे-
णान्वगृह्यतेति वर्णयन्ति स्म शङ्करदिग्विजये साधवाचार्याः ।

अविसंवादितया तु भगवदादेशस्य षट्त्रिंशदुत्तरैकौनविं-
शतिशततमे १८३६ वैक्रमाद्वे काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालामलं-
करिष्णुभिर्निखिलदर्शननदीप्यैर्मदीयगुरुवरश्रीद्वालशास्त्रिचर-
णैर्मुद्रयित्वाप्रचारिता भामतीनाम्नी शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यटीका ।
अस्यामेव शेषे यन्यायकशिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वविन्दुभिरिति पद्यं ग्रथितवताऽन्तरा च तत्रावधारितेषु भिद्धान्तेषु बिस्तरेण
व्यवस्थापनमेतेष्वेव निबन्धेषु प्रतिज्ञातवता ग्रन्थकारेण चिरा-
देतदालोचनोत्कलिकाऽऽकुला अभाविषत परीक्षणविक्षणाः ।
तेष्वयमेकस्यैव विषयस्य व्यवस्थापको निबन्धः ।

स्फोटे ऽथ वाक्यचरमाक्षरसर्ववर्णां

वल्ग्योः पदेषु च निरस्य पथा नवेन ।

संस्मारितेष्विह हि वस्तुषु सुप्तिष्ठन्तैः

शाब्दप्रमाजनकता निरधारि मिश्रैः ॥

एतत्सिद्धान्तव्यवस्थापनं च मन्ये निगूढाभिसंधिता तट-
स्थेनेव वस्तुस्वभावप्रतिपादनमुखेन वेदान्तपरमसिद्धान्तमुपपन्नं

कर्तृकामेन ग्रन्थकर्त्रा कृतम् । तथा हि । तत्त्वमसि अहं ब्रह्मा-
स्मीति मद्वावाक्यार्थधियोगुरूपदेशशिष्यानुभवरूपयोश्चिरमुप-
दिष्टप्रकारेणावर्त्यमानयोरविद्यावरणनिरसनद्वारेण साक्षात्कार-
हेतुत्वमिति ह्यद्वैतवादिनां मुख्यतमः सिद्धान्तः । तस्य च चरम
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं शाब्दत्वं च दशमस्तवमसीत्यादाविवेति न
तिरोहितं त्रय्यन्तचिन्तकानाम् । अत एव यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतिभ्यां ब्रह्मणः साक्षात्कार-
रूपत्वमुपनिषन्मात्रगम्यत्वं च निरणायि । वस्तुतन्त्रत्वे एव च
ज्ञानस्य प्रमात्वमिति समन्वयसूत्रे भाष्यकारः । योषा वाय गौ-
तमाग्निः सिंहो माणवक इत्यादिवैदिकलौकिकवाक्यैः समान-
विभक्तिकपदद्वयसमन्विताहारबलेन जायमाना उपि तदर्थयोर-
भेदान्वयधीः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यत्वेन वस्तुतो ज्ञे-
दाभावेन पुरुषतन्त्रतया क्रियारूपैव न तु ज्ञानम् । शुक्ले पटे तद-
भेदधीस्तु वस्तुमात्रनिबन्धना न व्यत्यासं सहत इति क्रियाल-
क्षणविरहाज् ज्ञानम् । तथैव प्रकृते वस्तुमात्रप्रभवत्वे सत्येव जीव
ब्रह्माभेदधियो ज्ञानत्वमारोपात्मकत्वे तु क्रियैव सेति । तथा च
साक्षात्कारत्वेनेष्टायाश्चरमवृत्तेर्वस्तुनिबन्धनत्वमवश्यमाश्रयणी-
यम् । अङ्गीकृतं च परैरपि प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वम् ।
तेन प्रमाभात्रं प्रति विषयस्य कया चिदपि प्राणाद्योपस्थितस्य
कारणत्वस्वीकारे बाधकाभावः । न चैवमतीतानागतयोः प्रमा
व्यवहितप्राक्कालिकस्थितिविधुरतया तद्विषयकानुमितिशाब्द-
धियोरप्रमात्वमापादनीयम् । प्रमां प्रति बौद्धपदार्थानामेव कार-
णत्वाङ्गीकारेण सत्कार्यवादाङ्गीकारेण वा वस्तुनः प्रमाप्राक्का-
लिकतायाः सूच्यतात्वात् । प्रकृतसाक्षात्कारशाब्दकारणताया
अपि बुद्धिपरिकल्पिते सविशेषएवाभ्युपगमेन तस्यालीकत्वप्रस-
ङ्गेरिष्टापत्तिरस्तत्वात् । अत एव निर्विशेषमुपक्रम्य श्रुतिः । न
तस्य कार्यं कारणं च विद्यते इति । लौकिकप्रमात्वं तु व्यवहार-
दशायामबाध्यविषयत्वरूपमुभयत्रापि तुल्यमित्यलमप्रस्तुतवि-

चारप्रयासेन । एवं स्थिते उपनिषदेकगम्यत्वाद् निर्विशेषस्य प्रकृतमहावाक्यघटकपदवृत्त्योपस्थितिरावश्यकी सा च समभिव्याहृतपदान्तरार्थेन सहान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानसापेक्षेति भवति । जघन्यवृत्त्याश्रयणसाहाय्यसमर्पणमुखेन वाक्यस्य निर्विशेषप्रतिपादकत्वं चरमधियो विशेषपरित्यागेन प्रागनधिगतविषयकतया प्रमातृत्वेति चतुरस्रम् । निर्विशेषत्वादेव च परमपुरुषार्थस्यपदार्थान्तरेणान्वयानवकाशः । तत्प्रतिपादकत्वं च श्रुतिशिरसोसंसर्गोद्धिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताऽखण्डार्थतायद्वातत्प्रतिपदिकार्थतेत्यभिदध्याचार्याः । सम्यकत्वं चान्नोक्तदिशा प्रागनधिगतनिर्विशेषप्रमात्वरूपम् । यदि पुनरन्वितएवपदानां शक्तिर्यान् स्यात्तदा प्रकृते कयापि विधया वेदान्तानां निर्विशेषावगमसाधनत्वं प्रमाणान्तरगम्यत्वं तु निर्विशेषस्य सुदूरपराहतमितिमहदनिष्टमापद्येत । अतः प्राधान्येनात्र वृत्तिकारमतानुयायी प्रतिपन्न एव शिक्षणीयो यः क्रियाशेषत्वं ब्रह्मणो विब्रुवन्नाकुलीकरोति चेतांसिब्रह्मनिष्ठानाम् । जैमिनिसूत्रे भाष्यकारो वार्तिककारश्च नात्र प्रतिकूल इति तयोरेवान्न प्रवन्द्ये प्राधान्येन प्रमाणभावावलम्बनम् । अत एवौत्पत्तिकसूत्रे जै०सू०अ० १ पा० १ सू० ५ भाष्यकारो वेदान्तवाक्यानि आत्मज्योतिः सन्नाडिति होवाच स एष नेति नेत्यात्मेतिहोवाचेति निर्विशेषप्रतिपादकान्येवात्मस्वरूपनिरूपणावसर उदाजहार । वार्तिककारश्च इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेनेत्युपसंजहार । स्फोटवादिनश्चरमवर्णे वाक्यघटकसकलवर्णसमुदाये च शाब्दधीहेतुत्ववादिनश्च निराकरणं तु ब्रह्म सूत्रे अ० १ पा० ३ सू० २८ देवादीनां शब्दप्रभवत्वप्रतिपादनावसरे पूर्वपक्षेस्फोटं निवेशितवता वर्णा एव तु पदमिति भगवानुपवर्ष इति वर्णानां शाब्दहेतुत्वमन्यमतत्वेन वदता ऽथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि या

वर्णैष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया सा सामान्येषु संचारयितव्येत्यना-
स्थामाविष्कुर्वता भाष्यकारेण सूचितामरुचिं व्युत्पादयितुमिति
तत्रैव भामत्यां दिङ्मात्रमिह दर्शितंविस्तरस्तु तत्त्वबिन्दावबग-
न्तव्य इत्यभिधानैदंपर्यपर्यालोचनया पर्यं विद्यतीति विचार-
कुशला विदां कुर्वन्तु ।

तदेवमतिनिगूढाशयस्य प्रौढेः परां काष्ठामारूढस्यास्य
प्रबन्धरत्नस्य मुद्रणे काशीराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षै-
र्नानाविधदर्शननिष्णातधिषणैः श्रीमदार्थरवेनिससाहिवमहोदयै-
रादिष्टो ऽहं पाठशालापुस्तकालयस्य देवाक्षरलिखितं पुस्तकद्वयं
वङ्गाक्षरलिखितं च शुद्धतममेकं पुस्तकमिति त्रीणि पुस्तकानि
समालम्ब्य प्रवृत्तः पर्यालोच्य बहुत्र क्लिष्टतां विषमस्थलानि सं-
क्षिप्तया टिप्पण्या विशदयन् निवेशयंश्चाधः पाठभेदान् समापयं
प्रस्तुतं कार्यम् । भृशमन्वगृह्ये च निखिलं सटिप्पणीकममुं मुद्रि-
ताद्यपत्रं निधर्षाय महान्तं श्रममङ्गीकृतवद्भिः पाठशालायां प्रधा-
नपरिष्ठितैः श्रीकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यमहाशयैः । अथा-
पीदृशे दुर्घटे कार्ये मातृशालपञ्चजनसुलभेन मतिदोषेण जनितानि
स्खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विचक्षणधरा येन कृतज्ञताप्र-
काशनपुरःसरं यतेय द्वितीयसंस्करणे निर्दोषतासंपादनाय । क्ष-
न्तारश्च गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाच्यमाः सुधियः सीसकाक्षर-
योजकदोषेण मदीयदृष्टिदोषेण चोपनता अशुद्धीरिति निश्चि-
न्वन् विरमामि निरर्थकाद्विस्तरादिति । शुभम् ।

फा० व० २ रवौ

सं० १९४८

१४ । २ । ९२

महामहोपाध्यायीमानवल्लभ्युपाख्यो
गङ्गाधरशास्त्री

तत्त्वचिन्दुः ।

अहये बुध्न्याय नमो ब्रध्नाय नमो नमो ऽस्तु गणपतये ।

आर्यायै भारत्यै नमो नमश्चास्तु क्षिप्रश्रवसे* ॥ १ ॥

इह खलु पदकदम्बश्रवणसमनन्तरमविवादं विदितपद-
र्थसङ्गतीनामनधिगतार्थगोचरा धीरुदयमासादयति पुंसाम् ।
तस्या निमित्तं प्रति विवदन्ते वादिनः ।

के चिदाहुरनवयवमेव वाक्यमनाद्यविद्योपदर्शितालीक-
वर्णपदविभागसस्या निमित्तमिति(१) ।

पारमार्थिकपूर्वपूर्ववर्णपदपदार्थानुभवजनित संस्कारस-
हितान्त्यवर्णविज्ञानमित्येके(२) ।

(१) अहये बुध्न्याय शिवाय । अष्टमूर्तिरहर्बुध्न्य इति कोशः ।
नामान्तरोक्ष्यनुपादायेतस्यैवोपादानं तु अहे बुधिय मन्त्रं मे गोपाय ।
यस्यैवस्वयैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । साहि श्रीरमृत-
वताम् । तैत्तिरीयब्राह्मणे अ० १ प्र० २ खं २६ मन्त्र २ इति मन्त्रानुसां-
धापनेन शिवस्य वेदत्रयगोप्तृत्वद्योतनायास्य मन्त्रस्य शावरभाष्ये अ०
२ पा० १ सू० ३५ उदाहृतत्वेन ऋक्त्वादिज्ञानोपयुक्तैक वाक्यत्वलक्षणे
सू० ४६ बहुत्वात्पदार्थानामिति शावरभाष्योक्तेरन्विते पदानां न शक्ति-
रिति व्यवस्थापयिष्यमाणनिष्ठान्तस्य भाष्यकाराभिमतत्वस्फोरणाय
चेति बोध्यम् । तथैवोपसंहरिष्यति । ब्रध्नः सूर्यः भास्कराहस्करब्रन्धेति
कोशः । आर्यायै भारत्यै सरस्वत्यभिज्ञायै गौर्यै । ग्रन्थारम्भे सरस्वती-
नमनस्यौचित्यात्पञ्चायतने गौर्या एव शास्त्रेषूपदेशाच्चोक्तिः । सर-
स्वतीगौर्योर्भेदश्च देवीमाहात्म्योत्तमचरिते स्पष्टः । आर्या दाक्षायणी
चैवेति कोशः । विष्णुश्रवसे विष्णवे । वैकुण्ठो विष्णुश्रवः इति कोशः ।
अनेनादित्यमस्विकां विष्णुं गणनायं महेश्वरमिति स्मार्तैरवशयोपास्य-
देवतापञ्चकनमस्काररूपं मङ्गलमनुष्ठितं भवति ।

(२) वैयाकरणाः । तथा च वाक्यपदीये कारणे १ श्लो० ७३ पदे न
वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न
कश्चनेति । कारणे २ श्लो० २३४ शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैवोपवर्णयत इति ।
उपपादयिष्यते चेदमग्रे । एवं सत्तान्तरायपि ।

(३) नैयायिकाः । वात्स्यायनभाष्ये अ० ३ अ० २ सू० ६२ वाक्यस्येषु
खलु वर्णेष्वस्तु प्रतिवर्णं तावत् श्रवणं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा
पदभावेन प्रतिबंधत्वे प्रतिबंधाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या

प्रत्येकवर्णपदपदार्थानुभवभावितभावनानिचयजन्म(१)
लब्धजन्मस्मृतदर्पणारूढा वर्णमालेत्यन्ये(२) ।

पदान्येवाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थान्तरान्वितस्वार्थाभि-
धायीनीत्यपरे(३) ।

पदैरेव समभिव्याहारवद्विरभिहिताः स्वार्था आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधिसन्नीचीना वाक्यार्थधीहेतव इत्याचार्याः(४) । तत्र-
मीयमानपरित्यागो बाधकै नासति स्फुटे ।

दृष्टात्कार्योपपत्तौ च नादृष्टपरिकल्पना ॥

स खल्वयमेको वाक्यात्मा वाक्यार्थधीहेतुरनुभवाद्वा व्य-
वस्थाप्यते अर्थधीमेदाद्वा अन्यथा अनुपपद्यमानात् ।

अनुभवो ऽपि च वाक्यात्मानमेकमवयविनमनेकपदवर्ण-
व्यासङ्गिनमङ्गप्रत्यङ्गवर्तिनमिव देवदत्तमनुभवेत् प्रत्यस्तमितव-
र्णपदविभाग वा ।

वर्णाः पदानि चास्यावयवाः सत्तामात्रेणानुभूयमानतया बाधवेयुः ।
न तावत्पूर्वकल्पः । अवयविन्यूनपरिमाणत्वादवयवानां परम-
सहतां च वर्णानां तदनुपपत्तेः । गगनगुणत्वे वा ऽदृश्यतया
समवायिकारणत्वाभावेनावयवभावानवकल्पनात् ।

वायवीयावयवारब्धवर्णवादिना(५)मप्याशुतरविनाशशी-

पदार्थं प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसंधानाच्च वाक्यं व्यवस्यति संबद्धांश्च
पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यत इति । सिद्धान्तमुक्तावस्थां शब्द-
खण्डे च प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमतवादिपक्षकस्मरणस्यावयव-
धानेनेत्युक्तेः-तावत्पदसंस्कारहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् इति ।
एवं पदवाक्यरत्नाकरादिष्वपि ।

(१) जन्मेति पदमधिकमपि पुस्तकत्रये सत्सुस्थापितम् ।

(२) उपवर्षप्रभृतयो मीमांसकाः । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये अ० १ पा०
३ सू० २८ वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति । शाबरभाष्येपि अ०
१ पा० १ सू० ५ अथ गौरित्यत्र कः शब्दः गकारौकारविमर्जनीया इति
भगवानुपवर्ष इति । योगभाष्ये आसदेवोपि पा० ३ सू० १७ गकारौका-
रविमर्जनीयाः सास्त्रादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति ।

(३) अन्विताभिधानवादिनः प्रभाकराः ।

(४) भट्टाः शबरस्वामिप्रभृतयश्च । तत्रवार्तिके अ० २ पा० १ सू० ४६
पादर्थः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते इति । शाबरभाष्ये अ० १ पा०
१ सू० २५ पदार्था अवगताः मन्तो वाक्यार्थं गमयन्तीति ।

४ वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो० १०८ लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छा-

ततया वर्णानां परस्परमसहभुवामसंबद्धानामवयवधारमभासम्भ-
वात् । नोखल्वेते क्रमभाविनो अवयविनं वा तदसमवायिकारणं वा
व्यतिषङ्गं * विभ्रति । अविभ्राणाश्च कथमवयवा व्यतिषक्ता वा ॥
एकद्रव्यस्य च कार्यद्रव्यस्यानुपपत्तेर्द्रव्यविनाशकारणद्रव्याभावेन
कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात् (१) । असहभाषित्वादेवानुभूयमानतया
ऽप्यवयवभावः परास्तो वेदितव्यः । आशुतरविनाशित्वेनानुभ-
वानां तत्कर्मतया ऽपि तथात्वेन (२) सहभावाभावात् ।

स्यादेतदनवयवमेव वाक्य वाक्यार्थस्य च वाचकम् । न
च वर्णा एवानुभूयन्ते न तु तदतिरिच्यमानशरीरमपि वस्तित्वमिति
वाच्यम् । पदमिति वाक्यमिति चानुसंहारबुद्ध्या (४) वभिन्नस्य व-
स्तुन उपारोहात् । न खल्वियं बुद्धिरभिन्नवस्तुनिर्भासां परस्पर-
व्यतिरिच्यमानात्मनो वर्णानेव गोचरयितुमर्हति । एकत्वनाना-
त्वयोरेकत्रासमवायात् । न च वर्णात्मनस्तत्समवायिनो वाक्यस्य
कुतस्तदुपरागवती प्ररूपेति वाच्यम् । तदतिरिच्यमानमूर्त्तीनां
परमार्थसतां वर्णानामभावात् । तदेव (५) हि सर्वजनीनमानसप्र-
त्यक्षप्रवेदनीयप्रयत्नभेदभिन्ननानाध्वनिप्रत्येकव्यञ्जनीयं तत्त्वं ५
ध्वनयस्तु तुल्यस्थानकरणलब्धजन्मतया परस्परविसदृशतत्त-

नुवर्तिना । स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते । तस्य कारणभा-
सव्याद्विगमप्रचयधर्मिणः । संनिपाताद्विभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्तय इति ।

(१) व्यतिषङ्गो ऽसमवायिकारणीभूतः संयोगः ।

(२) अवयवद्वयानारब्धस्य परमाणुगणनादेर्द्रव्यस्य कार्यताया
अनङ्गीकारात् । द्रव्यनाशस्यासमवायिकारणनाशजन्यत्वनिग्रहाद् द्रव्यो-
त्पत्तावसमवायिकारणसंयोगस्यापेक्षितत्वेन चाद्यहेतुना ऽलीकत्वरूपकृ-
तकत्वस्य द्वितीयहेतुना नित्यत्वस्य चेति विरुद्धयोर्द्वयोरापत्तेरित्यर्थः ।

(३) अनुभवकर्मत्वे ऽपि आशुतरविनाशित्वेनैककालिकत्वाभा-
वोऽसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वानुपपत्तेः ।

(४) साहित्यावगाहिज्ञाने । (५) वाक्यमेव ।

(६) मानसज्ञानविषयप्रयत्नभेदेन जनितैर्भिन्नैर्नानाध्वनिभिः प्र-
त्येकमभिव्यङ्ग्यं स्फोटरूपं परमार्थसदित्यर्थः । तथा च वाक्यपदाये
काण्डे १ श्लो० ७८ शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तैर्व्यक्तिभेदे तु वैकृताः ध्वनयः
समुपगच्छन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते । श्लो० ८८ प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्नो
वर्णा वाक्यपदेषु ये । तेषामत्यन्तभेदेऽपि संकीर्णा इव शक्तय इति ।

तपद्वाक्ययुक्तज्ञानैकविधध्वनि सादृश्येनान्योन्यविसद्रुशतत्त-
 तपद्वाक्यसादृश्यापादयन्तः (१) सादृश्योपधानभेदा (२) देकमप्य-
 नवस्यमपि नानावर्णात्मैव सावयवमिव चाभासयन्ति मुखमिव
 मणिप्रपाणदर्पणादयो नियतस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानमनुपप्ल-
 वमेकसत्तेकमिवानेकस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपप्लव(३) मि-
 वादर्शयन्ति । न च प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वे ध्वनीनां प्रथमादेव-
 ध्वनेर्वाक्यस्य प्रतीतेरुत्पत्तेस्तन्मात्रनिबन्धनतया चार्थप्रत्ययोत्पा-
 दस्य द्वितीयादीनामानर्थक्यं ध्वनीनामिति युक्तम् । व्यञ्जय-
 न्तो ऽपि हि प्रत्येकमिमे ध्वनयो न द्वागित्येव स्फुटतरं स्फोट-
 तमानमवभासयितुमीशतेऽपित्थारूपमवभासयन्ति (४) पूर्वंपूर्वाभि-
 व्यक्तिक्रानितसंस्कारसचिबोत्तराभिव्यक्तिक्रमेण त्वन्त्यो ध्वनिः
 स्फुटतरविनिश्चितस्फोटविस्वज्ञानमाधत्तेति न वैषय्यं द्वितीया-
 दिध्वनीनाम् । नापि पूर्वेषां तदभावे तदभिव्यक्तिजनितसंस्का-
 राभावेनान्त्यस्य ध्वनेरसहायतया व्यक्तावभासवाक्यधीहेतुभा-
 वाभावात् । तद्यथा रत्नपरीक्षिणः पुनः पुनरत्नस्वरूपं वीक्ष-
 माणस्य रत्नदर्शनानि प्रत्येकं रत्नस्वरूपमवगाहमानान्यपि न
 सहसैव समानासमानजातीयठ्यावृतं रत्नतत्त्वमवभासयन्ति किं

(१) परस्परं विवद्रुशानामपि तेषां तेषां पदानां वाक्यानां वा
 व्यञ्जका ये ऽनेकविधा ध्वनयस्तेषां तुर्यस्थानकरणजत्वेन सादृश्यात्त-
 दभिव्यञ्जनीयपद्वाक्येयारभेदेन भिन्नयोरपि सादृश्यप्रयोजको ह्यर्थः ।
 अर्थभेदाच्छब्दभेदस्य नित्यस्फोटवादिनः शब्दार्थतः दातव्यवादिनश्चे-
 दृतया हर्यादिपदेषु श्वेतो धावतीत्यादिकेषु च ह्यर्थकेषु पदेषु वाक्येषु
 चाभिव्यञ्जकध्वनिसादृश्यमूल एव तथा व्यवहार इति भावः ।

(२) हकाराद्यभिव्यङ्ग्यत्वेनैव सादृश्यस्य निरूपणीयतया हका-
 रादिवैशिष्ट्यज्ञाने नानाध्वनिविषयकतया तद्गतनानात्वस्यापि प्रति-
 भासात् स्फोटस्य नानात्वसावयवत्वयोः प्रतिभास इति भावः ।

(३) अनेके स्थानं वर्णः परिमाण संस्थानभेदः उपप्लवश्च यस्य त-
 म् । मुख्यैकत्वेऽपि दर्पणाद्याधारभेदाद् यथा सामीप्यदूरस्थत्वादिस्थान-
 स्य मालिन्यादेर्वर्णस्याल्पत्वमहत्त्वपरिमाणस्य वक्रत्ववर्तुलत्वादेः संस्थान-
 भेदस्यावयवसंनिवेशविशेषरूपस्य दर्पणादिनाशेन नाशस्य चारोपस्तथा
 स्फोटेपीति । (४) ईपद्रूपमस्फुटमिति यावत् । तथा च शास्त्रदीपिका-
 याम् । न कश्चिदपि नादो ऽस्य स्फुटाभिव्यक्तिं करोति किं तु सर्वे ते
 प्रत्येकं व्यञ्जकाः स तु न द्वागेव स्फुटमवभासते प्रथममस्फुटोवभासितः
 सन् पुनः श्रुयमाणः स्फुटो भवतीति । अ० १ पा० १ सू० ५ प० ७१ ।

तु पञ्चषड्दर्शनजनितभावनासु च वचेतो लब्धजन्मनिचरमेवेति सि-
चकास्ति रत्नतत्त्वम् । न च वर्णाश्रयासा मिथ्याप्रत्ययास्तत्सं-
स्कारा वा कथं व्यक्ततया परिच्छिन्तिहेतव इति सांप्रतम् ।
आराह्णरूपतौ हरितप्रवाहस्य (१) व्यक्ततरं वनरूपतितत्त्वप्रतीति-
हेतुत्वदर्शनात् वर्णाश्च समारोपितदीर्घत्वादिधर्मभाजः पारमा-
र्थिकार्थधीभेदोपलभ्यात् । तथा हि लौकिकानां गतिगिरिमप-
दिगन्ति नाग इति हस्तिनम् । अजिनमिति वर्म अजीनमिति
ज्यानिविहीनम् । शुन इति कर्मभूतान्त्सारमेयान् शून इति तु
वृद्धिमापन्नम् । न चैते आन्तयः व्यवहाराविसंवादात् ।

यस्नु स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मारः (२) सर्वज-
नीनमपि पदमिति वाक्यमिति चैकविषयमनुभवमपजानीते स
इत्थं शिक्षयितव्यः वत्स वेत्ति तावच्छब्दादर्थधीरुदयत (३) इति
सैयं वर्णातिरिक्तैकपदवाक्यानुभवमन्तरेण नोदेतुमर्हति नो खल्वि-
मां विधातुमुत्सहन्ते वर्णाः विकल्पासहत्वात् । ते हीमां प्रत्येकं
वा विदधीरन् नागदन्ताइव शिक्यावलम्बनं मिलिता वा ग्रावा-
णइव पिठरधारणम् । न तावत्प्रत्येकमनुपलभ्यविरोधात् । वर्णा-
न्तरोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः तथाभावाभावात् ।
तथाहि । वास्तवी वा समूह एतेषामाश्रीयते अनुभवोपाधिको
वा । तत्र सर्वेषामेव वर्णानां नित्यतया विभुतया च वास्तवी सङ्ग-
तिरतिप्रसङ्गिनी केषां चिदेव पदवाक्यभावं नापादयितुमर्हति ।
अनुभूयमानानां त्वनुभवानुसारिणी तत्पर्यायेण पर्यायवती न समू-
हभागभवति । न खल्वेकदेशकालानवच्छिन्नाः समूहवन्तो भवन्ति
भावाः अतिप्रसङ्गात् ।

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितो जन्त्यो वर्णः प्रत्या-
यकोऽर्थस्य (४) तेन तथैव एकानुभवकल्पनेति चेन्न । विचारा-
सहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारो (१) अभिमत आयुष्मतः किं

(१) दूरस्थवृत्ते हरिततृणसमूहज्ञानधाराया इत्यर्थः ।

(२) स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहापस्मार इति ३ पुस्तके पाठः ।

(३) उदीयत इति ३ पु० पा० ।

(४) तथा च वाक्यपदीये काण्डे १ प्रलो० ८५ नादेराहितबीजायामन्त्येन
ध्वनिना सह । आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ गढोऽवधार्यत इति ।

स्मृतिबीजमन्थो वा प्रोक्षणादित्य इव व्रीह्यादेः । न तावदन्यः । न ह्यभावसहभुवां वर्णानां जन्य एकः संभवति उक्तादेव प्रकारात् । अर्थैर्यथास्वं क्रमविशेषशालिभिरन्ये अन्ये जन्यन्ते संस्काराः तेषां च स्थेन्ना संभवत्यन्त्यवर्णमाचिठ्यमभिधेयप्रत्ययजननायेति चेद् अहो बतस्य स्वपक्षदृष्टिपक्षपातः (२) यद् बहुतरादृष्टसंभारकल्पनाक्लेशमपि न चेत्यते संस्कार एव तावदनुपलब्धपूर्वस्तस्य च नानात्वमिति । आग्नेयादिवत्कलानागौरवं न कल्पकगर्हितता (३) मावहतीति चेन्न इहान्यथासिद्धेः । आग्नेयादयो हि विशराखो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विरमाविने फलाय विहिताः समिदादयश्च प्रोक्षणादयश्च तद्ज्ञान्यसुभावीनि इति बहूपूर्वकल्पना विना नोपपद्यतइति नासौ प्रमाणमार्गागतो दोषमावहति । इह पुनरेकगोचरानुभवमात्रादभिधेयप्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तेरप्रामाणिकानेककल्पना न दोषमावहतीत्युच्यते ।

वासनापरनामा संस्कारः स्मृतिबीजमन्त्यवर्णसहकारी तस्य च स्मरणफलप्रसवोन्नीतसद्भावस्यार्थधीजन्मनि सहकारितामात्रं कल्पनीयम् तन्न गौरवमिति चेन्न । स्वभावविपर्ययाः नुपपत्तेः अदृष्टान्तरकल्पनाप्रसङ्गाच्च । तथा हि । यो यद्गोचरानुभवयोनिः संस्कारः स तत्रैव धियमाद्यतइति तस्य स्वभावः यद्यन्यस्मिन्नप्यादधीत किं चिदैकमनुभूय सर्वः सर्वमर्थं विजानीयात् (४) । अपि च संस्कार इति च वासनेति च भावनेति च प्राचीनानुभवजनितमात्मनः सामर्थ्यभेदमेव स्मृतिज्ञानप्रसवहेतुमाचक्षते न चास्यैव (५) र्थप्रत्ययप्रसवशक्तिः शक्या कल्पयितुम् । सा खल्वभिधेयधीप्रसवोन्नीतसद्भावा फलवत्यात्मन्येव युक्ता कल्पयितुं न पुनरतद्वत्यामस्य स्मृतिजननशक्तौ (६) यथा चेयं मानान्तरसिद्धैवमभावपि । न चात्मनि शक्तिकल्पनायां सत्यां

(१) अर्थसंस्कार इति ३ पु० पाठः । (२) स्वदृष्टिपक्षपात इति ३ पु० पा० । (३) लोकगर्हिततामिति ३ पु० पा० । (४) तथा च वर्णस्मरणमेव स्यान्न त्वर्थस्मरणमिति भावः । (५) संस्कारस्यैव शक्तिरूपत्वेन तत्र शक्त्यन्तरकल्पनानवकाशादिति भावः । (६) स्मृतिजननमिति २ पु० पा० । बोधरूपफलरहितायां शक्तौ संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वमनुपयोगात्कल्पयितुं न युक्तमित्यर्थः ।

तस्याश्चाशक्तायाः कार्यकाणां भावाच्छक्त्यन्तरकल्पना न तु स्मृतिप्रसवशक्ताविति सांप्रतम् । न हि कल्पप्रमाना शक्तिः शक्त्यन्तरयुक्ता कल्प्यते तन्मात्रादेव फलसम्भवे शक्त्यन्तरकल्पनायाः मनवस्थापातात् स्मृतिप्रसवशक्तावपि च भाव्यात् । यथा वा ऽदृष्टान्तरं मा नाम (१) कल्पनीयमिति तदेव (२) गौरवभाषणम् ।

स्मृतिसमागोहिणो वर्णा वाचकास्तत्र गौरवमिति चेन्न क्रमाक्रमविपरीतक्रमाणौ तत्राविशेषेणार्थधीमश्रुत्पादनप्रसङ्गात् । अथापि स्याद्यथास्वं वर्णानुभवैराहिताः संस्काराः संभूय निखिलवर्णविषयमेकमेव स्मरणं प्रसुवते तदु गौहिणो वर्णा अव्यवधाना इत्यभिधेयधियमादधति । न चैकैकवर्णोपलब्धिप्रतिलब्धजन्मानः संस्काराः प्रतिवर्णगोचरास्तावतीरेव क्रमवतीः स्मृतीर्भावितुमीयते तत्र तत्र निरपेक्षकारणभावोपलम्भात् (३) न पुनरखिलवर्णगोचरं स्मरणमेकमिति रमणीयं तत्र तत्रानपेक्षाणां कारणत्वेपि मिलितानामप्यनेकगोचरैकाविवक्षानजननदर्शनात् । तथा हि । यथा संस्कारश्चक्षुराद्यनपेक्षः स्मरणकारणं चक्षुरादयस्तनिरपेक्षा आलोचनकारणम् । प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारसापेक्षाश्चक्षुरादयः । एवं तत्र तत्रोहनीयमिति न का चिददृष्टकलनेति तत्रास्ति (४) । क्रमाभिधेयकर्मण्यवयवाः पद्यविपातक्रमाभिधेयकर्मणो ऽपि अभिधेयप्रत्ययप्रसङ्गात् । न खल्वेकालब्धिवर्तिनामस्ति कश्चिद्विशेषो वर्णानां न हि वास्तवः क्रमानित्यानां विभूनां च तेषाम् । उपलब्धिनिमित्तस्त्वाश्रीयते सा चेदेका कुतस्तर्हि क्रम एतेषाम् । न च प्राचीनप्रत्येकवर्णानुभवाभिधेयमनुवर्तनीयं परापरताप्रतिभासत (५) इति सांप्रतम् । वर्णस्वरूपमन्त्रगोचरतया स्मृतिरियं न तत्तदनुभवानपि गोचरायितु

(१) तथा चादृष्टान्तरं नानेति ३ पु० पा० । (२) शक्तिरूपे संस्कारे शक्त्यन्तरकल्पनारूपम् । (३) निरपेक्षाणां कारणत्वेऽपि भावोपलम्भादिति २ पु० पा० । संस्कारान्तरनिरपेक्षेण प्रत्येकं संस्काराणां कारणत्वेन स्मृतिरूपफलदर्शनादित्यर्थः । (४) तन्नास्तीति २ पु० पा० तथा च सकलवर्णविषयकमेकं स्मरणं सम्भवतीति भावः । एतावत्पर्यन्तमाक्षेप उत्तरस्तु परिहारः । (५) पदज्ञाने वर्णपौर्वापर्यप्रतिभासादनुभवगतक्रमविषयकत्वं स्मृतावङ्गीकार्यमिति भावः ।

महन्ति तत्परापरतां तु प्रागेवेति युगपद्विपरीतक्रमाभिधक्तानां
क्रमाभिधक्तेभ्यो विशेषाभावादेकोपलब्धौ सर्वेषामर्थे प्रत्याय-
नप्रसङ्गः । तस्मात्स्वसिद्धान्ताभ्यामव्यामोहमपहायाम्युपेयता
(१) मनुसंहारबुद्धिरेकपदवाक्यगोचरा । न चास्या गोचरद्वय
प्रत्येकध्वनि (२) व्यञ्जनीयस्तदर्थेऽपि प्रतिवर्णव्यञ्जनीय इति
सांप्रतम् । प्रथमादेव वर्णादभिधेयधीसमुत्पादादानर्थक्यं द्विती-
यादीनामित्युक्तम् । न चैतत्पदेपि तुल्यं तस्यैव हि (३) प्रत्यक्षस्य
प्रतिध्वनिव्यञ्जनीयस्याभिधक्तितारतम्यं नानाध्वनिद्वयायतत
इति नानर्थक्यमुत्तरेषाम् । न चेयमप्रत्यक्ष उभिधेये विधा संभ-
वति प्रत्यक्षगोचरो ह्यभिधक्तितारतम्यभाग् (४) न मानान्तर-
गोचरः (५) । स खलु गृह्यते वा न वा न पुनत्र्यक्तो व्यक्त-
श्चेति ।

तदिदमसमञ्जसम् । तथा हि चक्षुषी निमील्य डिगिड
कमतरागं परित्यज्य निरूपयत्वत्रभषात्पूर्वबुद्धीरेकैकवर्णगोचरा
उत्तरां च विशदपदवाक्यावगाहिनीं किमेता गादिवुद्ध्यो गका-
रादिमात्रनिर्भासा आहो स्थिद् गकाराद्याकारं किं चिदेकमासु
संभवते मुखमिव मणिकृपाण (६) दर्पणादिषु भिन्नवर्णपरिमा
णसंस्थानमेकमितरथा तत्र मुखमिति बुद्धिव्यपदेशावभिन्नवस्तुग्रा-
हिणौ न स्याताम् । न संभवते चेद्वादय एव परस्पराणात्मानः
प्रकाशन्ते न पुनस्तदाकारं पदतत्त्वमेकं न जातु गजगवयहयरास
भरुवः परस्परव्यतिभिद्यमानमूर्तयो ज्वभासमाना रासभादि
विवर्ता भवन्ति । संभवते चेद् अस्ति हि गकारादिषु भिन्नेषु
अभिन्नवस्तुनिर्भासा शब्दःशब्द इति प्रख्या लौकिकपरीक्षकाणां
तत्त्वं शब्दत्वमेव वाचकमभिधेयभेदानां तथा च तस्य सर्वत्रा-
विशेषात्सर्वेर्थाः सर्वज्जदेभ्यः प्रतीयेरन् । न खलु कारणानियमे

(१) अभ्युपेयतामिति ३ पु० प० । (२) ध्वनिशब्दोनास्ति ३
पु० पा० । (३) तस्य हीति ३ पु० पा० । (४) भाग् मानान्तरगोचरः-
नखिवति ३ पु० पा० । (५) प्रत्यक्षगोचरो ह्यभिधक्तितारतम्यभाग् न
मानान्तरगोचरः स खलिवति ३ पु० पाठः शिल्लुः । २ पु० भाग् मानान्तर
गोचरः । न खलिवति पाठः । (६) मानकृपाणेति ३ पु० पा० ।

कार्यनियमो भवितुमर्हति तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः । गकाराद्याकारविवर्तभेदं शब्दत्वं (१) मभिधेयभेदाभिधायकं तन्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शादीनामेवाभिधेयधीहेतुत्वात् । अन्यथा सत्त्वगुणात्वादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । अत्यल्पमिदम् अखिलमेव कार्यसामान्यं (२) जातं सत्त्वसामान्यनिर्माणं प्रसज्येत । अपि च शब्दत्वं चरमविज्ञानइव पूर्वेष्वपि विज्ञानेषु प्रथतइति नास्ति तिरोहितमिव किं चिदिति तेभ्यो ऽपि अर्थप्रत्ययप्रसङ्गः । एतेन वर्णत्वमपि परास्तमभिधेयधीहेतुभावेन वेदितव्यम् । तदिह कृतं कृतधियासप्रामाणिकेन शब्दत्वसामान्यनिराकरणप्रयासेन । न च शब्दत्वमेकं वस्तुसत्तद्भेदगकारादीनानात्वभाविकत्वविरोधि येन तद्भाविकत्वाय (३) शब्दत्वमपाक्रियते । शाबलेयादिभेदव्यवस्थापनाय गोत्वादिनापि सामान्यस्यापाकरणप्रसङ्गात् । शाबलेयादिभेदेषु गौर्गौरित्येकाकारावभासादशक्यापहृवं तदिनि चेन्न । इहापि समानत्वात् । न खल्वचि (४) षष्ठ्यन्तेषु च शब्दः शब्द इत्येकनिर्भासः प्रकाशो नास्ति लौकिकपरीक्षकाणाम् । न चैष ओन्नग्रहणोपाधिः विना ऽपि शब्दत्वमेकमिति सांप्रतम् । तद्ग्रहणानामपि नानात्वेनैकप्रत्ययाधानासामर्थ्यात् । ओन्नग्राह्यत्वोपाधेश्च (५) त्यन्तपरोक्षतया तद्ग्रहीतिविरहे शब्दः शब्द इत्येकनिर्भासप्रकाशानुपपत्तेः । अग्रहीतस्योपाधेरुपहितप्रत्ययाधानासामर्थ्यात् । न च गकारादिषु अनुभूतमशवादिपदठ्यावृत्तमेकैकवर्णावगाहिनीषु प्रख्यासु तिरोहितमिव प्रथते । कथं न प्रथते यदा विशदपदावगाहिनि गौरित्येकं पदमिति चरमे चेतसि पूर्वोपलब्धभागप्रतिसंधानमस्ति । न चास्यैते भागा इत्यायुष्मतैवोपपादितम् । अतस्तद्विवर्ताः । तथा च तदेव तेन तेनापरमार्थसता गकाराद्याकारेण प्रतिभासतइति प्रमाणमार्गगतम् ।

(१) भेदशब्दमिति २ पु० पा० । गकाराद्याकारैरपि तैर्भिद्यमानः शब्दो यत्र तादृशं पदं वाक्यं वेति तस्यार्थः । (२) सामान्येति ३ पु० नास्ति । (३) गत्वादेर्वस्तुत्वसिद्धये । (४) अस्ति ३ पु० पा० । (५) ओन्नग्रह्यं चेति ३ पु० पा० ।

तत्किमिदानीमनुसंहारबुद्धिप्रतिसंधानापेक्षाः प्राञ्चः प्रत्य-
या यथास्वं गकारादिष्वनुब्रुमेकमवभासयन्ति । ओमिति चेत्
हन्त तत्र तत्र चरमविज्ञानसमये प्राचां प्रत्ययाना मतिवृत्तत्वात्त-
त्काले । चरमस्य चेतसो ज्ञागतत्वात् उपकरोति अभिताम-
न्निति चैवमापतितम् । अपि च जन्मभात्रव्यापारत्वेन विज्ञा-
नस्य जातस्य (२) जन्माभावेन विरम्य व्यापाराद्येनस्तद्विपरीतं
चाभ्युपेतं स्यात् (३) । अनपेक्षापत्र (४) प्राञ्चः प्रत्ययाः स्तम्भ-
कुम्भाभ्योऽवगाहिनश्चामिन्नानुव्याधविरहिणः स्वानुभवा
द्भासमाना न परस्परं स्वगोचरं भिन्दन्ति (५) नाप्यनानुभ-
विकः प्रत्ययत्वेकानुव्याधः शक्यानुमानः नरविषाणवदनुपलब्ध
विरोधात् । तथा च परस्परव्यावृत्तवर्णमात्रगोचरा अनुभूतयो
भावनोपजननद्वारा नाना वैकं वा स्मृतिप्रत्ययं स्वगोचर एवा-
दधते नान्यगोचरे नाप्यगोचरइति । अनुसंहारबुद्धिरपि (६) पर-
स्परव्यावृत्तवर्णरूपावगाहिनी न तु वर्णानुव्याधदेकगोचरेत्य-
नुभवमार्गागतम् ।

कथं नैरित्येकं पदमित्येकपदावभासिनी धीरस्ति लौकि-
कपरीक्षकाणाम् । न चैवमनालम्बना नापि वर्णालम्बना तेषां
नानात्वात् । नापि सेनावनादिवदौपाधिही । उपाधिः खल्वेक-
विज्ञानप्रिययता वाभवेद् एकाभिधेयप्रत्ययहेतुता वा । न
तावत्पूर्वः पक्षः । अप्रतीतोपाधेयवहितप्रत्ययायोगात् स्वतुयेदन्
संवेदनमनिच्छामनुसंहारबुद्ध्या स्वरूपायोजना (१) तदेकत्वा-

(१) आद्यवर्णज्ञानक ले । चरमनादाभिव्यञ्जनीयस्य स्फोटस्याद्यव-
र्णप्रत्यक्षक ले ऽवस्थादसत उपकार्यत्वं चरमवर्णकाले चाद्यनां नाशादसत
उपकारकत्वं वापद्यत इत्यर्थः । (२) ज्ञातस्येति ३ पु० पा० ।

(३) ज्ञानानुसृत्पत्यैवार्थप्रकाशकत्वं नृनीयक्षणे नाग च प्रथमवर्णज्ञान-
स्यास्फुटपदवाभिव्यञ्जकत्वं चरमवर्णज्ञानमाचिद्येन तस्यैव स्फुटाभिव्य-
ञ्जकत्वमिति न युक्तमिति भावः । (४) अनपेक्षाः अनुसंहारबुद्धिप्रति-
संधाननिरपेक्षाः । समुदायबुद्ध्यसहकृता इति यावत् । (५) न भिन्द-
न्ति न व्यावर्तयन्ति । तथा च गोगवयगीतादिप्रत्ययेष्वप्यप्रत्ययैस्फुट-
त्वेनेष्टा अपि परस्परव्यावृत्तरूपगवादिपदस्फोटाभिव्यक्तयो ऽनुपपन्ना
इति भावः । (६) समुदायात्मकपदस्वरूपज्ञानमपि ।

ग्रहात्तदुपाधयेकपदप्रतिभासालुपपत्तेः । उत्तरस्मिन्नपि पक्षे पर-
स्पाश्रयप्रसक्तिर्द्वारा । न खल्वविदितपदरूपावधिरर्थमत्रैति ।
अवध्यन्तरपरिग्रहे तत्त्वेऽपि वर्णानां तदर्थभेदानध्यवसायात् (२) ।
तत्रार्थप्रतिपत्त्या पदरूपविशेषमुपकल्पयतो दुरुत्तरमितरेतराश्रयं
प्रसज्येत । न चैकार्थसम्बन्धाख्यानमेकपदत्वमापादयति । वर्णा-
नामनाश्रितपदरूपाणां प्रत्ययपकत्वेनासम्बद्धानां सम्बद्धारूपा-
नानुपपत्तेः (३) । सम्बन्धारूपानां तु पदभावे तदेवेतरेतराश्रय-
त्वमाप्रयत्ते । पदत्वादि सम्बन्धितत्वे सत्याख्यानमारूपानां च
पदत्वे सति सम्बन्धितेति । व्यवस्थितं हि व चकत्वमारूपायते ।
अपि च एकार्थभासस्य प्रत्ययस्योपाधिकत्वमिच्छतो न किं चि-
देक भवेत्सर्वत्रैव कथं चित्कस्य चिदुपाधेः ससम्वात् । तथा
च नानाऽप न स्याद् एकसमाहारात्मकत्वान्नात्वस्य ।

अत्र रूपहे । न व्यमेकवभासप्रत्ययमेकवस्तुव्यवस्थितौ
प्रमाणमात्रः किं तु व्यपदेशमात्रं भवति हि करितुरगादिपञ्च-
शब्दस्य (४) चरुपकाशोकखदिरधवकिंशुकादिषु नानात्वेऽपि कथं
चिदेकमुपाधिमाश्रित्य सेना वनमिति व्यपदेशमात्रं लौकिकाना-
नाम् । न चैतावता सेना वनं वा करिचरुपकाद्यवशवसमवाय्येक-
मवयवि प्रसिध्यति । तथैव गकारादयोऽपि पूर्वोपलब्धिविप-
रिवर्तिनो रूपादन्यनान्तिका एकस्यां स्मृते प्रथमानाः सत्यपि
पदमिति व्यपदेशभेदे नैकानुव्याधयन्तो भवितुमर्हन्ति उपाधि-
विरहात् । एकानुव्याधमुपकल्पयति व्यपदेश इति चेद् न इत-
रेतराश्रयापत्तेः । एकानुव्याधयती हि प्ररूपा तादृशव्यपदेशो-
त्पादिनी बुद्धिनिश्चयनत्वा (५) द्व्यपदेशस्य । ततस्तु तामर्थया-
मानो व्यक्तमितरेतराश्रयत्व (१) साविशति । न चात्रोपाधिवि

(१) ज्ञानेन स्वस्याविषयीकरणात्तस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वाद् ज्ञातता-
लिङ्गानुमेयत्वाद्धेति भावः । (२) पदत्वमनपेक्ष्य समुदायत्वादिविधर्मा-
न्तरपुरस्कारेण पदज्ञानेऽपि अर्थानां व्यावृत्तानामनुपस्थितेः । सामा-
न्यतः पदत्वज्ञानेनार्थत्वेनार्थोपस्थितिः स्यादपीति भावः । (३) असं-
वन्धानां संवन्धारूपानां अनुपपत्तेरिति ३ पु० पा० । (४) अशब्दत्वेति ३
पु० नास्ति । (५) बुद्धिनिमित्तत्वादिति ३ पु० पा० ।

रहेऽपि । अस्मिन् खल्वेकाभिधेयधीहेतुभावः (२) स्वयाणामपि
वर्णानामेकस्मरणसमारोहिणां ग्रावणामिवैकपिठरधारणे यस्मा
त्पदमिति व्यपदेशः प्रभवति । न चैवमन्योन्याश्रयं न हि पदा-
वध्याणाधीनः सम्बन्धबोधः किं तु तदधीनं पदविज्ञानम् । कार-
कभेदावधायि (३) हि पदपदं पद्यते ज्ञेनेति व्युत्पत्त्या । तच्छ-
ब्दाश्च कार्यसम्बन्धबोधोपहितसीमानो (४) नास्मिन् प्र-
वर्तितुमीशते । न च स्वरूपभेदस्तावतां तादृशां वर्णानां वर्णा-
न्तरेभ्यस्तेभ्य एव वा उतावद्भ्यस्तावद्भ्यो वा उतादृशे यो (५)
न्यविज्ञानोपारोहिणामर्थप्रत्ययात् प्राग् न प्रथते येन सम्ब-
न्धभेदाग्रहे सम्बन्धो न निरूप्येत । प्रकारान्तरवद्भ्यस्तु तेभ्य-
स्तेषामेव चरमविज्ञाननिवेशिनां विशेषणमेव वक्ष्यामः ।

तथा सम्बन्धबोधनारूपानमप्यमीषामीषत्करं समधिग-
तैकाभिधेयधीहेतुभावानां च तेषां पश्चात्पदमिति व्यपदेशो
नानुपपन्नः । अपि चानंशस्य पदस्य वैशद्यावैशद्ये न युज्यते ।
सामान्यविशेषत्वाभ्यामनुभूयमानता हि वैशद्यं सामान्यमा-
त्रस्य वा वेदनमवैशद्यं न च निखिलसामान्यविशेषविरहिणः
स्फोटस्यास्फुटं दर्शनमुपपद्यते । स खलूपलभ्यते नोपलभ्यते (६) ।
न ह्यस्य दृश्यमानस्यास्ति किं चिददृश्यमानम् । न चास्ति
सम्भवः स एव (१) तेनैव तदैव दृश्यते न चेति । अत एव न
समारोपः सर्वथा अनुभूते तदयोगात् । कथं चिदनुभवे (२) निरं-
शत्वानुपपत्तेरपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तस्मादनवयवमेवानुभूयते
पदतत्त्वमिति रिक्तं वचः । अत एव शब्दादर्थ- (१) प्रतिपद्याम-

(१) इतरेतराश्रयमिति ३ पु० पा० । (२) हेत्वभाव इति ३ पु०
पा० । (३) कारकभेदाभिधायीति ३ पु० पा० । कारकविशेषाभिधाय-
कम् । (४) कार्ये यः संबन्धबोधः तेन मापिता पदभेदरूपा सीमा अ-
धिर्येषां तादृशा इत्यर्थः । (५) भिन्नानुपूर्विकेभ्यः । अर्थज्ञाननैरपेक्षे-
णैव नदीदीनादिपदेषु स्वरूपभेदः प्रत्यक्षानुभूत एवेति भावः । (६) न-
खलूपलभ्यते न वोपलभ्यते इति ३ पु० पा० । नोपलभ्यते वेति विकल्प
वक्ष्यमाणं दुषणद्वयं योजनायम् । (१) अत एवेति ३ पु० पा० ।

(१) एकदेशावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे ।

इहति अपिशाचवद्वैतिह्यवदनुपपद्यमानार्थवचनमनुभवामावात् ।
 अनुभव एव हि प्रमाणमार्गगतो लोकस्वत्वावलोकनात् (१) ।
 न पुनः पुरुषप्रवादमात्रं सृष्टावादेऽपि हि सम्भवति घटयज्ञ-
 वत् । यदि त्ववश्योपपादनीयं ततो वरं शब्दशब्दोपलक्षितानां
 वर्णव्यवहारी नामेक स्मृतिसमाख्यानानामेकाभिधेयप्रत्ययोपजनन-
 लब्धसहस्रावानामभिन्नकारकावस्थापादिताभेदानमेकत्वादेक-
 वचनमुपपन्नार्थं (२) गोशब्दादिति (३) । न च धवखदिरपलाशा
 वृक्ष इति लोके न दृश्यते इति दृश्यमानमेतदपह्वमर्हति (४)
 दर्शनादर्शनयोर्लोकसिद्धत्वेन तुल्यवलयतया बाध्यबाधकभावाभा-
 वेन (५) त्रिषयवश्योपपत्तेः (६) । न चाप्रत्यक्षमपि अर्थधीका-
 र्येण शक्यानुमानम् अन्योन्याश्रयात् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दो
 ऽभिधेयविधियनाधातुमर्हति । सत्तया ऽभिधायकत्वे तस्याः शाश्व-
 तिकतया नित्यमाधानप्रसङ्गादिति । अतश्च स्वज्ञानं (७) तद्गु-
 तुरेपितव्यः । स्वज्ञानं चास्यार्थप्रत्ययलक्षणलङ्घनप्रसङ्गमिति
 प्राप्तमन्योन्याश्रयम् । अपि च वर्णव्यो नाभिधेय (प्रत्ययो
 नापद्यते) । ते हि गौरिति स्मृतिबहुधावेकस्यां विपरिवर्तमाना
 अभिधेय (८) प्रत्यस्येयते (९) । न चास्यां (१०) क्रमाक्रमविप-
 रीतक्रमानुभूतानामविशेषो वर्णानाम् । तथा हि । प्राचीनानुस-
 वभावितभावनानिचयलब्धजनना स्मृतिरनुभवानुसारिणी तद्-
 गोचरानक्रमानपि तत्क्रमेण क्रमवदनुभवकर्तृपक्षेष्टानपर्यायमपि

(१) शब्दार्थमिति ३ पु० पा० । (२) लोकैरविवर्तनादेन तत्र प्रा-
 माण्याङ्गीकारात् । (३) उपपन्नमिति ३ पु० पा० । (४) गोशब्दादि-
 त्येकवचनमुक्तक्रमेणैकत्वव्यवहारमात्रोपपत्तेरुपपन्नार्थकमित्यर्थः ।

(५) धवादिषु वनत्वं प्रत्येकं न पर्याप्नोति वृक्षत्वं तु पर्याप्नोतीति
 विशेषाद् वनमित्येकवचनमेव वृक्षा इति बहुवचनमेव यथा तथा प्रकृते
 शब्दत्वस्य प्रत्येकपर्याप्ततया शब्दा इति बहुवचनमेव युक्तं न त्वेकवचन-
 मित्याक्षेपाशयः । (६) अविषयवश्योपपत्तेरिति ३ पु० पा० ।

(७) यथा तैलत्वस्य प्रतिबिन्दुपर्याप्तत्वेऽपि कदा चित् प्रस्थमात्रे
 ऽपि तैलमित्येकत्वव्यवहारः कदा चित्तु तैलानि हेमन्ते सुखानीत्यादि-
 व्यवहारश्च लोकसिद्धत्वेन न विरुद्धस्तथेहापीति भावः । (८) स्वज्ञा-
 नेनेति ३ पु० पा० । (९) एतन्मध्यस्थं २ पु० नास्ति । (१०) २ पु०
 पाठे वर्णमात्रेणार्थोपस्थितौ न समर्था लोका इति शेषः ।

(११) अस्यां स्मृतौ ।

समाकलयन्ती अक्रमविपरीतक्रमानुभूतेश्चो भिन्नसि । दृश्यते हि नदीदीनेतिस्मृतिधियोरभेदे ऽपि वर्णरूपाणां विग्रहतरः पदभेदः । न चेदमनवयवपददर्शनमिति निवेदितम् । तदनुभवकर्मताक्रमः परमवशिष्यते (१) सो ऽपि न्यूनातिरेकादिवदेकपदभेदावधारणोपायः । यथा ऽऽहुरत्रभवन्तो वार्तिककाराः (२) ।

पदावधारणोपायान्ब्रूनिच्छन्ति सूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवर्ण (३) श्रुतिस्मृतीरिति ॥

न च निरन्तरमतिसदृशस्वरबहुवक्तृप्रयुक्तेष्वानुपूर्व्यवत्सु समानस्मृतिबुद्धिसमारोहिष्वर्थप्रत्ययादर्शनाद्व्यभिचार इति सांप्रतम् । एकवक्तृप्रयुक्तत्वेन (४) विशेषणात् । यथा ऽऽहुः (५) ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

(६) न चैतत्कलश्रुतावश्यकज्ञानं किमिव हि दुष्करमभ्यासस्य यथा ऽऽहुर्षांक्षा अपि (७) ।

परिषामनुपाख्येयमभ्यासादेश जायते ।

मणिरूपादिषु ज्ञानं तद्विदामानुमानिकमिति ॥

न च संबन्धाख्यायानसमयेवक्तेकताया अनाश्रया (८) दन कृत्वं हेत्वसिद्धेः । स्फुटतरतया तदनाख्यानं न खलु नैरन्तर्यादयो ऽप्याख्यायन्ते तद्भावस्तु नैरन्तर्यादिष्विव वक्तेकत्वे ऽपि समानः । न च ज्ञापकहेतुर्विदितसमस्तज्ञापकाङ्गो ज्ञापयतीत्यप्यैकान्तिकम् । भवति हि मनो ऽनुमानाङ्गम् । न चास्य वेदन-

(१) परिशिष्यतइति ३ पु० पा० । (२) श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे अ० १ पा० १ श्लो १८० । (३) स्वरवाक्येति ३ पु० पा० । मुद्रिते श्लोकवार्तिकपुस्तके ऽप्येवमेव । (४) एकवक्तृप्रयुक्तत्वेनेति ३ पु० पा० ।

(५) श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपवार्तिके अ० १ पा० सू० ५ श्लो ६८ ।

(६) तथा च तेषां गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति साहित्यमेकवक्त्रादिक्रमश्चापि विवक्षितइतीत्यधिकम् ३ पु० । (७) वाक्यपदीये काण्डे १ श्लो ३५ । मुद्रितपुस्तके परिषामसमाख्येयमिति मणिरूप्यादिविज्ञानमिति च पाठः । (८) न्यूनाश्रयादिति ३ पु० पा० ।

सत्रोपयुज्यते । तदिह दृश्यमानेभ्य एव वर्णैः दृश्यमानप्रकार-
भेदानुयायिभ्यो ऽभिधेयप्रत्यय उपपद्यमानो नैतानवज्ञाया (१)
नवयवमत्यन्तानुभूतं पदतत्त्वमुपकल्पयितुमर्हति । अतिप्रस-
ङ्गात् । नापि समन्वित्यव्यक्तपदामिहितपदार्थप्रत्ययाधीनोत्प-
त्तिर्वाक्यार्थधीरन्यथोपपद्यमाना अनुभूयमानपरस्परव्यावृत्तसू-
तीनि पदानि अपहृत्यात्यन्तापरिदृष्टं वाक्यमेकमनवयवमवग-
मयति । तत्सिद्धमेतदर्थोपपत्तेरनुमानस्य वा निवृत्तिस्तदेकगोच-
रपदवाक्यस्फोटावभासिनीति (२) नानवयवमेकं वाक्यार्थवबो-
धकमिति ।

नापि द्वितीयः कल्पः । तथा हि ।

नान्त्यवर्णश्रुतिः स्मृत्यानीता वाक्यार्थबोधिनी ।

न स्मृतिस्तदपेक्षत्वाद्यौगपद्यं न चानयोः ॥

स खल्वन्त्यो वर्णः पूर्वपूर्ववर्णपदपदार्थविज्ञानजनितवा-
चनानिचयसचिवश्रवणेन्द्रियसमधिगतजन्मस्मरणग्रहणरूपावाप्त-
वैचित्र्यसदसद्वर्णानिर्मासप्रत्ययविपरिवर्ती (३) वाक्यार्थधीहेतु-
पेयते स च चरमपदतदर्थसबन्धस्मृतिमाधाय वाक्यार्थधियमा-
दधीतानाधाय वा । आधाय चेत्तद्वेतुभावनीद्वोधसमये स्वज-
न्यसंस्कारकारणबिनाशघातश्रुति (४) रश्रूयमाणः संबन्धिस्मृति-
समये कथं तत्सहकारी (५) वाक्यार्थप्रत्ययमादधीत । न च
तदसहकारिणो वाक्यार्थधीहेतुभाव इति सांप्रतम् । अस्मरणे
तदनुभववैयर्थ्येनागृहीतसङ्गतेरपि प्रथमाश्राविणो भिन्नि प्राप्तेन-
भिदुरमिति वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । न चान्त्यवर्णाद्वोधितसं-
स्काराधीनजन्मा स्मृतिरनुभवेन सह युगपदुत्पत्तुमर्हति । न च

(१) नैवानवज्ञायेति ३ पु० पा० । (२) स्फोटाभावसाधनीति
२ पु० पा० । (३) पूर्वपूर्ववर्णप्रत्ययजन्यानां संस्काराणां समूहः सह-
कारी यस्य तादृशेन श्रोत्रेण जनितः पूर्ववर्णांशे स्मरणरूपतया चरमव-
र्णविषये चानुभवरूपतया प्राप्तरूपद्वयः सतोऽन्तःस्थसतां च पूर्ववर्णानां
प्रकाशको यः प्रत्ययस्तद्विषय इत्यर्थः । (४) संस्कारस्य स्मृतिनाश-
त्वात् स्मृतौ जातायां संस्कारनाशेन उत्तरद्वानेन पूर्वज्ञाननाशात् वर्ण-
प्रत्ययज्ञानाशेन चेति भावः । (५) तत्सहकारिणमिति २ पु० पाठः ।

न्याय्यो युगपदुत्पादः प्रत्ययानां करणस्य (१) प्रत्ययपर्याये
 सामर्थ्यात् । अन्यथा समानविषयबुद्धिधाराऽनुपपत्तेः (२) ।
 सहस्रैव यावत्कर्तव्यकरणात्समर्थस्य क्षेपायोगात् । न च तावत्तं
 कालमस्ति प्रथमोत्पन्नध्वनिजनितसंस्कारभेदो यतः पुनरपि वर्ण-
 विषयं विज्ञानं जनयेत् । यथा ऽऽहुः ।

क्षणिकं साधनं चास्य बुद्धिरप्यनुवर्तते ।

मेघान्धकारशर्वयां विद्युज्जनितदृष्टिवत् ॥

न चाननुभूयमानस्य सत्तामात्रेण बोधकत्वमित्यसकृदा-
 वेदितम् ॥ अस्तु तर्हि स्मृतिदर्पणारूढा वर्णमालैव वाक्यार्थ-
 धीहेतुः । वृद्धप्रयोगाधीनावधारणो हि शब्दार्थसंबन्धः । न च
 पदमात्रं व्यवहाराङ्गं प्रयुज्यते वृद्धाः । किं तु वाक्यं तत्त्वानव-
 यवं न्यपेधीति (३) स्मृतिसमारूढा वर्णमाला ऽवशिष्यते सा च
 नैमित्तिकं वाक्यार्थबोधसाधने पारमार्थिकस्तु (४) प्रदत्तं दर्शबोधो-
 निमित्तमात्रेणावतिष्ठते वर्णमालैव वाक्यार्थधीहेतुरिति । तद-
 प्यसंगतम् । कुतः ।

गौरवाद्विषयाभावात्तद्वद्वैरेव भावतः ।

वाक्यार्थधियसाधने स्मृतिस्थानाक्षरावली ॥

यदि हि वर्णमालैव स्मृतिसमारूढा वाक्यार्थसबोधये-
 ततो ऽर्भकं गामानयार्भकं गां बधानं शिशो गामानय शिशो गां
 बधानं बालकं गामानय बालकं गां बधानं हिंस्रं गामानय
 हिंस्रं गां बधानेत्यष्टानां (५) वाक्यानामष्टौ शक्तयः कल्पनी-
 यास्तवेति कल्पनागौरवम् । पदवादिनस्तु सप्तैव समानां पदानां

(१) मनसः । अत एव न्यायसूत्रं युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
 लिङ्गमिति । गौतमसू० अ० १ आ० १ सू० १६ । (२) प्रथमानुभवेन
 संस्कारोत्पादाद् द्वितीयादिज्ञानानां स्मृतित्वेन धारावाहिकप्रत्यक्षानुप-
 पत्तेरित्यर्थः । (३) न्यपेधीदिति ३ पु० पा । (४) वाक्यघटकसमर्थ-
 माणमकलवर्णमालाया एवान्यथाऽनुपत्त्या वाक्यार्थबोधे हेतुत्वं पदज्ञा-
 नपदार्थोपस्थित्योस्तु तत्र सङ्कारितामात्रमित्यर्थः ।

(५) अन्तानामिति ५ पु० पा० ।

शक्तयः कल्पनीया इति लाघवम् (१) । एवं शुक्लामिति पदप्रक्षेपे पदवादिनोऽष्टानां पदानामष्टौ शक्तयः कल्पनीया इति लाघवं तव तु षोडशानां वाक्यानां षोडशापराः शक्तयः कल्प्या इति महद्गौरवमापन्नम् । अपि चैयमक्षरमाला पदार्थावगमपूर्वकं वाक्यार्थविज्ञानं जनयेदतत्पूर्वा वा । न तावदतत्पूर्वा (२) संसृज्यमानपदार्थविषयविज्ञानाधीनो हि संसर्गः संसृज्यमान (३) मन्तरेण न शक्यनिरूपणः । तत्पूर्वं चेत्तथा हि (४) यथा पदार्थनिरूपणं यथा श्रूयन्ते पदानि तथा तथा पदार्था अपि प्रतीयन्ते । तदेताः पदतदर्थप्रतीतयो भावनानिचयद्वारेण स्वगोचरचारिणीमेकामेव स्मृतिधियमादधति तदारूढानि पदानि सपदार्थान्य (५) दूरवर्तीनि वाक्यार्थबुद्धेरीशत इति तदप्यचतुस्त्रम् । एवं च सत्यवश्याश्रयणीयेभ्यः पदार्थज्ञानेभ्य एव सिद्धेः कृतमनया वर्णमालया । तेषां च सामर्थ्यं निवेदयिष्यामः । अपि च । त्रिचतुरपञ्चषट्पदवाक्यवर्तिनी (६) नानापदार्थप्रत्ययव्यवहिता क्लेशेनवर्णमाला स्मर्येतापि तदभ्यधिकपदवति तु वाक्ये ऽसावतिदुःस्मरा । तस्मादिदमपि सत (७) सविमृश्यमान-सुन्दरमिति नाद्रियन्ते वृद्धाः ।

अस्तु तर्हि ।

पदान्याकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् ।

अर्थानभिदधन्तीह (८) वाक्यं वाक्यार्थगोचरम् (९) ॥

(१) लाघवमिति ३ पु० नास्ति । (२) अतत्पूर्वं वा । न तावद-तत्पूर्वमिति ३ पु० पा० । (३) पदार्थावगममिति ३ पु० पा० । (४) यथा हीति २ पु० पा० । (५) अपदार्थानीति ३ पु० पा० । (६) वर्तिनीनां पदार्थेति २ पु० पा० । तदा पदव्यक्तोनामिति विशेष्यमच्याहार्यम् ।

(७) दर्शनमिति ३ पु० पा० । (८) अभिदधन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यपदेन पदसमूह एव व्यवहियतइति यावत् ।

(९) वाक्यवाक्यार्थगोचरमिति २ पु० पा० ।

पदार्थमेव हि प्रधानमेकं गुणभूतार्थान्तरेण व्यतिषक्तं वाक्यार्थमाचक्षते बृह्दाः । तं च पदान्येवाकाङ्क्षाद्युपधानलब्धसु-
करयुत्पत्तीनि प्रत्यापयितुमीशतइति कृतप्रामाणिकानुपपद्य-
मानानवयववाक्यादिकल्पनाभिः । ननु ।

पदान्तरस्य वैयर्थ्यमश्रुतान्वयबोधने (१) ।

श्रुतान्विताभिधाने तु व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥

अथापि स्यादनभिहितेनैवार्थान्तरेणान्वितमर्थमभिद-
धीत पदमभिहितेन वा । तत्रानभिहितस्वार्थान्तरा (२) न्वित-
स्वार्थाभिधाने (३) पदादेकस्मादेवोच्चारिताद्विषयितार्थप्रतीतेर्वै-
यर्थ्यमितरेषाम् । अभिहितान्विताभिधाने तु यावत्पचेदित्य-
नेनान्वितस्वार्थो नाभिधानीयस्तावत्तुखायामित्यनेनाधिकरण
मुखा नाभिधीयते । एवमुखायामित्यनेनापि यावत्स्वार्थो
नाभिधानीयस्तावत्पचेदित्यनेन स्वार्थो नाभिधीयतइति पर-
स्परश्रयप्रसङ्गः । पदार्थस्वरूपाभिधानपूर्वके तु तद्वदन्वितार्था-
भिधाने द्विरभिधानमप्रामाणिकमनुपपद्यमानमापद्येत । न च
पदजातं प्रथममर्थजातमभिदधदेव यथास्वं स्वाभिधेयानि
साहचर्यमात्रा (४) दर्थरूपाणि स्मारयति अथैतान्यर्थान्तरान्वि-
ताव्यभिधत्तइति सांप्रतम् । यतः ।

पूर्वानुभवयोनित्वात्स्मृतिस्तदनुसारिणी ।

सा चान्वितस्वरूपेण ततोऽपेक्षानपेक्षणा (५) ॥

न खलु पदं पदार्थमात्रे क्वचिदपि दृष्टचरं (६) येन तत्सा-
हचर्येण तन्मात्रं स्मारयेत्तन्मात्रेण व्यवहारायोगात्तत्प्रयुक्त-
त्वाच्च तदुच्चारणस्य । अपि त्वन्वितस्वार्थे तथा च गामानयेत्य-

(१) कल्पने इति ३ पु० पा० । (२) अनभिहितार्थान्तरेति ३ पु०
पा० । (३) अनभिहितं स्वेनानुपस्थापितं यत् स्वार्थान्तरं स्वबोध्यत्वा-
भिमतमर्थान्तरं तदन्वितस्वार्थस्याभिधाने इत्यर्थः । (४) साहचर्यं
इति ३ पु० पा० । (५) “वा चान्वितेन रूपेण ततोऽपेक्षाऽनपेक्षणमिति
३ पु० पा० । अपेक्ष्यमाणस्य आकाङ्क्ष्यमाणस्यार्थान्तरस्यानपेक्षण-
जिज्ञासाऽभाव इत्यर्थः । तथैवोपपादयिष्यति ।

(६) दृष्टचरप्रयोगमिति ३ पु० पा० ।

ज्ञानयनान्विनस्वार्थो गोशब्दस्तेन सहोच्चरितो गां पश्येत्यत्रापि तदन्वितामेव गां स्मारयेन्न तन्मात्रं तथा च तन्निराकाङ्क्षो गोशब्दः पश्येत्यनेन नान्वियात् । एवं प्रामादं पश्येत्यत्र प्रामादान्वितं पश्येति पदं तन्निराकाङ्क्षं न गवा सम्बध्येतेति सर्वत्र वाक्यार्थो (१) दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न चाव्यभिचाराद्वाभिनि पदं स्वार्थमेव स्मारयति न तु पदार्थान्तरं व्यभिचारादिति सांप्रतम् । पटुभ्यासादप्रत्ययाहिता सावना प्रबोधवती स्मृतिहेतुः सङ्गीयते । तस्याश्च प्रबोधः प्रणिधानादिजन्मा ऽव्यभिचार एव नायत्तै (२) साहचर्यमात्रमस्याप्यस्तीति (३) पदार्थान्तरसहितमेव स्वार्थमनाकाङ्क्षं स्मारयेदिति हता अत वाक्यार्थधीस्तपस्विनीति पदानामर्थरूपमात्राभिधानमेषितव्यम् । तथा च ते ते पदार्थाः क्रियादयः स्वसामर्थ्येन स्वरूपमात्रेण पदैरभिहिता विना कारणादिभिरपर्यवस्यन्तस्तादाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिसहकारिणो वाक्यार्थधियमादधतीति युक्तम् । श्रुचोच्यते ।

विधान्तरानुपगमात्स्मृतिलक्षणयोगतः ।

अभ्यामातिशयाद् पश्यतेर्नान्योन्यसंश्रयम् ॥

इदं तावन्निरूपयतु भवान् प्रमाणसंशयविपर्ययस्मृतिषु तत्र मेयं पदात्पदार्थप्रतिपत्तिरिति । तत्र न तावत्प्रमाणमनधिगता र्थबोधनं तदुपेयते । यथा ऽऽहुः । सर्वस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यस्मृतिरन्यथेति (४) । न च पदात्पदार्थधीरनधिगतार्थगोचरा न खलु सम्बन्धसंवेदनसमये समधिगतोऽर्थः पदैरभिधीयमानो देशकालावस्थाविशेषेणाप्यतिरिच्यते । अनतिरिच्यमानश्च न स्वरूपे विज्ञानं प्रमाणयति । अत एवाहुः ।

(१) वाक्यार्थप्रत्यय इति ३ पु० पा० । (२) अव्यभिचारे इत्येव स्मृतिजनक इति नियमो नास्तीत्यर्थः । (३) साहचर्यमात्रस्यापि च संबन्धतया प्रणिधानादिगणे पाठाद्युपपत्तेश्च तदुद्बोधहेतुभावो न विरुध्यते । तच्च स्वार्थस्येव पदार्थान्तरस्याप्यस्तीति ३ पु० अधिकः पाठः ।

(४) श्लोकवर्तिके वृत्तिकारणग्रन्थे श्लो० ११ ।

परोक्षप्रचानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ।

प्रमिते ऽनुप्रयुक्तत्वा (१) तस्मृतेर्नास्ति प्रमाणता (२) ॥

“पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते” इति च (३)

न हि पदस्य प्रणिधानादिभ्यः संस्कारोद्बोधहेतुभ्यः कश्चिद्विशेषः । संशयविपर्ययहेतुभावस्तु पदस्येति स्थवीयः । न च पञ्चमी विधा समस्तीति स्मृतिः परिशिष्यते । सा चान्वित-
गोचरा न स्वरूपगोचरेति तुल्यो दोषः । अभिधानतः स्मारितं वाक्यार्थान्वयि न साहचर्यादिति चेत्कुतस्तर्हि गङ्गा-
यां दोषः प्रतिवसतीत्यादौ तीरादीनामभिधेयानां प्रतिधा-
सान्वयः । अपि चाभिधानतः स्मारितस्वरूपमात्रस्य साहचर्य-
स्मारितेनैवार्थान्तरेणाकाङ्क्षोपरतेरनाकाङ्क्षस्य च चरमप्रतीते-
नाभिधानतो (४) ऽर्थान्तरेण संगमायोगात्समुत्पन्नसंकटो वा-
क्यार्थः प्रसज्येतेति कुतस्तद्भावेना कुतस्तरां तदुद्बोधः पदैः
कुतस्तमां च तदन्वयस्मरणमित्यकामेनापि अन्वयिस्मरण (५)
सम्युपेयम् । इतश्चैतदेवं यदभ्यासातिशयः संस्कारातिशयमा-
धत्ते स च द्रागित्येव प्रबुद्ध एकपदे स्फुटतरं स्मरणमुपजनयति ।
दर्शनमात्रजनमा (६) पुनर्सन्दो विप्रलम्बितप्रबोधो मन्दमेव
कार्यमाधातुमुत्सहते । अभ्यासवती च पदस्य स्वार्थेन साहच-
र्यानुभूतिर्यथा न तथा ऽर्थान्तरेण । अन्वये ऽभ्यासवत्यप्यर्था-
न्तरेष्वनभ्यासात्तद्रूपणा (७) चान्वयस्यानभ्यास एव । तथा
च स्मृतिसन्निहितस्वरूपमात्रेणार्था अर्थान्तराकाङ्क्षाः पदैरन्विता
अभिधीयन्तइति न परस्पराश्रयम् । नाप्यनाकाङ्क्षता । आकाङ्क्षा
च प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा । सा च क्व चिदभिधानापयवसानाद्भवति
यथा दारा इति । न ह्यत्र प्रकृत्यर्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रती-
तिरस्ति येनान्वितः प्रकृत्या स्वार्थो ऽभिधीयेत प्रातिपदिकार्थ-

(१) तु प्रयुक्तत्वादिति ३ पु० पा० । (२) श्लोकवार्तिके शब्द-
वादे श्लो० १० २ । (३) श्लोकवार्तिकशब्दवादश्लो १० ५ । (४)
पदान्तरसमभिव्याहारोत्तरमुद्बुद्ध्या ऽभिधया पश्चादुपस्थितेनेत्यर्थः ।

(५) अन्वितस्मरणमिति ३ पु० पा० । (६) तत्सहितार्थान्तरवा-
द्वचर्यदर्शनजन्य इत्यर्थः । स्वार्थेन संगतिग्रहो भूयानर्थान्तरेण तु प्रयो-
गभेदेनानियतत्वात् तथेति भावः ।

(७) तद्रूपनिरूपणत्वादिति ३ पु० पा० ।

मात्रे प्रथमोत्पत्तेः (१) । तदत्रान्विताभिधानपर्यवसानाय प्रति-
पत्ता पदार्थान्तरं स्मारितान्वययोग्यं जिज्ञासते । क्वचिच्चा-
भिहितार्थापर्यवसानाद् यथा विश्वजिता यजेतेति । इह हि
कार्यस्य (२) विषयकरणान्वितस्याभिधानं पर्यवसितं न पर्यवस्यत्य-
भिहितं कार्यं नियोज्यभेदमन्तरेण । न खलु कार्यमनुष्ठानं विना
व्यवतिष्ठते । न चाकर्तृकं तत् । न चानधिकृतः कर्ता । चानि-
योज्यो अधिकृत इत्यानुपूर्व्यां (३) सिद्धं तेनात्रापि तत्पर्यवसाना-
यास्ति तदन्वययोग्ये नियोज्ये जिज्ञासा । (४) न चानन्वितस्वा-
र्थस्मरणमात्रावसितव्यापारेषु पदेषु तदर्थो एवाकाङ्क्षादिस-
हकारिणः करिष्यन्ति वाक्यार्थधियनिति कृतमत्र पदानां साम-
र्थ्येनेति सांप्रतम् । पदानभिहितानां (५) तेषां सानान्तरगोचरणां
वाक्यार्थधीहेतुभावाददर्शनात् (६) । श्वेतमध्यक्षं पश्यतो हेषारवं
च शृण्वतः शुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वोधावतीत्यन्वय-
धियः पदश्रवणमन्तरेणोत्पादो द्रष्ट इति चेद् नानुमानादर्थो-
पत्तेर्वा तदवगमात् । श्रवणमात्राद्वा (७) । एवं वादी हि तावत्प्र-
त्ययो (८) व्याचष्टां किं स्विच्छेतस्मानाधिकरणी येन हेषाध्व-
निशुरनिष्पेषशब्दाववसितौ तस्य ज्ञानं निरूप्यते आहो स्विद्येन
सितिमा च पदनिष्पेषशब्दो हेषाध्वनिश्च स्वरूपमात्रेणा-
वसितः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे लिङ्गसामर्थ्यजमेतन्न पदार्थसाम-
र्थ्यजम् । उत्तरस्मिन्नपि द्रव्यान्तराभावनिश्चये सत्यर्थापत्ति-
स्तदभावे च नावसाय एव । अपि च पदार्थसामर्थ्यजत्वाभ्यु-

(१) प्रत्ययोत्पत्तेरिति ३ पु० पा० । (२) कार्यस्येति ३ पु० नास्ति ।

(३) क्रियायाः सकर्तृकत्वनियमादिपृष्ठाधानताज्ञा नंविना कर्तृत्वा-
नुपपत्तेरनुष्ठानमन्तरेण फलासंभवात्स्वर्गकामः कर्तृत्वेनान्वेतीति भावः ।

(४) विश्वजिता यजेतेति वाक्ये ऽश्रुतमपि स्वर्गकाममन्वितसो-
लोच्य सर्वत्र तथैवास्त्वित्याक्षिपति । (५) यदनभिहितानामिति ३ पु० पा० ।

(६) तथा च तत्र पदाध्याहार इति भावः । अन्यत्रापि ख-
वित्प्रविश पिरङ्गी सित्यादावध्याहारस्थले दृष्टाप्रतिः ।

(७) व्याप्तिज्ञानाद्यभावे इति शेषः । तत्सत्त्वे ऽपि तस्याः शाब्द-
त्वाभावाच्चेत्यपि वक्ष्यति । (८) पृष्ठ इति ३ पु० पा० ।

पगमेशब्दमूलत्वाभावेनाशब्दत्वान्मनसश्चवाह्यानपेक्षस्याप्रवृ-
त्तेः षट्प्रमाणीक्यतिरिच्यमानसहकारिसापेक्षत्वे सप्तम प्रभा-
गाभ्युपगमप्रसङ्गः (१) । तत्सिद्धमेतन्नानभिहिता अर्था वाक्यार्थ-
धीहेतव इति पदैरभिहितानामयं महिमा अभ्युपेतव्यस्तेषाम् ।
तथा च पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाधानसामर्थ्यं पदानां च
तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति शक्ति द्वयंकल्पनीयम् । अन्वि-
ताभिधानवादिनस्तु प्रथमावगतानांपदानामभिधायकानां
वाक्यार्थप्रत्ययोपजनपर्यवसिततात्पर्यवृत्तीनामेकमेवाकाङ्क्षाया-
ग्यतासत्तिरूपोपाध्युपायगृहीतार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानसाम-
र्थ्यमिति लाघवाद्गतो ऽर्थोभिधायिनां पदानामेव वाक्यार्थधीहे-
तुभाव इति चतुरस्रम् ।

अत्राभिधीयते । एष तावदौत्सर्गिको व्यायो यदसति
बलवद्वा धकोपनिपाते ।

सहकारिणि कार्ये च प्रत्यासन्नं हि कारणम् ।

सति तद्भावभावित्वे तथा चार्थस्मृतिः पदात् ॥

भवति हि कुतश्चिन्मानसापराधाद्विदितपदार्थो विदित-
पदरूप मात्रश्चेतनो न मनागपि वाक्यार्थमवगच्छति अवग-
च्छति तु समभिठयाहृतपदकदम्बकोपजनितस्वार्थस्मृत्यनन्त-
रम् । तद् अमूषामेव स्वार्थं स्मृतीनामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिस-
हकारिणीनां करणत्वं वाक्यार्थप्रत्ययं प्रत्यध्यवस्यामः । यदपि
मतं स्वार्थस्वरूपस्मृतयो ऽपि हि वस्तुतदर्थान्तर (२) सङ्गतार्थ
गोचरा (३) न स्वगोचरमर्थान्तरेण घटयन्ति विभ्रमप्रसङ्गात् । न
खलु प्रासादमात्रस्य स्मरतो ऽस्मरतश्च तादृशपाटलिपुत्रं ।
स्वरूपमात्र स्मृतयो माहिष्ठमत्येनं घटयितुमीशते ईशाना वा
भवन्त्यश्रन्ताः । तदप्यसांप्रतम् । मा नाम भूदीदृशं स्मरणफ-

(१) अर्थसहकारिकारणकमनसो ऽर्थस्य वा केवलस्य प्रमितिजन-
कताया अवलम्बत्वादिति भावः । (२) वस्तुतस्तदर्थान्तरेति ३ पु० पा० ।

(३) वस्तुभूतेन ततो ऽर्थान्तरेण संगतो ऽर्थो गोचरो यासां
तादृश्यः स्मृतयद्वत्यर्थः ।

लसंस्कारस्य सामर्थ्यं यदनुभूतान् अनुभूतस्वरूपतदर्थान्तरसम्बद्ध-
यविषयमाधत्ते स्मरणं समीचीन (१) मिति । सम्भवति तु
समन्वित्याहुतपदावलीलब्धजन्यमानार्थस्वरूपस्मृतीनामाकाङ्क्षा
दिरूपसहकारिभेदोपधानाहितदशान्तरोपपादितप्रमाणभावनाना
(२) मनन्तरपरिदृश्यमानमानान्तरानधिगतस्वार्थरस्यसम्बन्ध-
निर्भासप्रकाशक लानाम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानमपि न जायेत ।
तत्रापि देशकालोपहित (३) स्वरूपसंवेदनजन्या यंसंस्कारस्तदा-
हिता वा स्मृतिः कथं स्वार्थं देशान्तरेण वा कालान्तरेण वा
घटयेत् । तत्र हीन्द्रियादिसहकारिसमवधान प्राप्तदशान्तरयोरे-
तयोः पूर्वापरदेशकालानुगतैकवस्तुगोचरप्रत्यभिज्ञानस्यप्रसव-
सहः (४) को ऽपि महिमा तादृगभ्युपगन्तव्यः । स चेहापि
समानो ऽन्यत्राभिनिवेशात् । न च देशकालावस्थानानात्वे
वस्तुनो रूपं नानेत्युपपादितं न्यायकणिकायाम् । ननूक्तं न
मानान्तरतो ऽनुभूतस्मृतानामर्थरूप (५) वाक्यार्थधीप्रसव-
सामर्थ्यमुपलब्धमुपलम्भे वा समप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गः (६) ।
आगमस्य चात्रैवान्तर्भावे प्रत्यक्षादिभिस्तुल्यकक्ष्यतया तदेवो-
पन्यसनीयं न त्वागमस्तद्भेदः (७) । न हि लोका ब्राह्मणयुधि-
ष्ठिराविति प्रयुज्यते प्रयुज्यते तु ब्राह्मणराजन्याविति वसिष्ठयुधि-
ष्ठिराविति वा । न च भेदान्तरोपन्यासेन भेदान्तरमुपन्यस्तं
भवति । तदयं समस्तमानलक्षणमवृत्तो मानतुषस्यापि परि-

(१) संस्कारस्य स्वगोचरागोचरविषयकस्मृतिजनकत्वाभावे ऽपि
स्मृतेर्विषयमाणानुपपत्त्या तादृशप्रमितिजनकत्वमङ्गीक्रियतइति यावत् ।
सामर्थ्यं कर्तुं समीचीनमवाधितं स्मरणं कर्म । आधत्ते जनयतीत्यर्थः ।

(२) दशान्तरापादितप्रमाणाभावानामिति ३ पु० पा० । (३) देश-
कालभेदोपहितेति ३ पु० पा० । (४) प्रत्यभिज्ञानप्रसवसह इति ३ पु०
समस्तः पाठः । (५) ननूक्तं च मानान्तरतो ऽनुभूतस्मृतमर्थरूपाणामिति
२ पु० पा० । (६) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिव्यतिरि-
क्तस्यार्थस्वरूपस्यापि प्रमाणात्ताऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

(७) अर्थस्वरूपस्मारकत्वादागमस्यार्थस्यैव प्रमितिजनकत्वात् पूर्वो-
दाहते श्वेतिमचानुपपत्त्यस्तुल्यनिष्पेयभावप्रत्यक्षदशायामश्वो धाव-
तीति धियोऽर्थमात्रमवधत्वस्वीकारे आगमस्यैव चिदर्थस्मृतानुपयोगे
ऽपि तस्याव्यापकत्वादिति भावः

त्यागे तेनैव सह स्वकौशलमपि परित्यजेदिति पदाहितानुभ-
वनां वा (१) पदाहितस्मृतिरूपाणां वा ऽयमीदृशः (२) सान-
ख्यातिशयो यतो ऽन्वयविषयः उदय इत्यकामेनाप्यभ्युपेयम् ।
तथा च तिस्रः शक्तयः कल्पयेरन्द्वे वा पदानां हि तादृशरूपानु-
भवजननशक्तिः अर्थरूपाणामन्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्तिः तदा-
धानशक्तिश्चापरा पदानामेवेति । स्मारकत्वपक्षे तूक्तं शक्तिद्व-
यम् । अन्विताभिधाने तु पदानामेकैव शक्तिः तत्कल्पनाला-
घवादेतदेव न्याय्यमिति । अत्रोच्यते । सत्यम् ।

कल्पनालाघवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे ।

तदेव कतरत्रेति निपुणं संप्रधार्यताम् ॥

एकैव किल शक्तिरन्विताभिधानवादिभिरन्वितस्वार्थ-
गोचरा ऽभिप्रेयते पदानां न तु विशेषे (३) तदप्यभिधीयते (४) ।
स्यं न तावदन्वयमात्रं तथा । तन्मात्रविषयत्वे तस्याविशेषा-
त्सर्वशब्दानां पर्यायताप्रसङ्गः । नापि व्यतिषक्ताभिधायि पदं
न व्यतिषङ्गस्य वाचकं जात्यभिधायकमिव व्यक्तेः व्यतिषक्ततो
ऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य व्यतिषक्तानां च स्वरूपतोभेदान्नैकार्थ्यं
पदानामिति सांप्रतम् । व्यतिषक्त इति स्वरूपमात्रं बोधलक्ष्येत
व्यतिषङ्गवद्बोध्येत । तत्र रूपाभिधानजनना ख्यातिः (५) जा-
त्यभिधान जन्मेश व्यक्तिं न व्यतिषङ्गमपि गोचरयितुमर्हति ।
न हि यथाऽऽकारिणमन्तरेणाकारो ऽशक्यनिरूपण इति शब्द-
सामर्थ्यगोचरत्वमनापन्नो ऽप्याकार्याकाराभिधायिशब्दजनित-
विज्ञानविषयभावं नातिपतति (६) तथा ऽर्थस्वरूपमन्वयमन्तरेण
दुरधिगमं येन स्वगोचरशब्दसामर्थ्यजन्मनि विज्ञाने ऽन्वयमपि

(१) बौद्धपदार्थानामेव शाब्दधीविषयतापक्षे । (२) पदाभिहि-
तानुभवानामिति यदीदृश इति च २ पु० पा० । (३) अन्विता न तु
विशिष्टइति ३ पु० पा० । (४) स्ववाच्यप्रतियोगिताऽनुयोगिताकत्व-
विशिष्टे तत्त्वेन तात्पर्यविषये वा न तु सम्बन्धत्वव्याप्यतत्तद्रूपावच्छिन्ने
नानार्थत्वप्रसङ्गात् । (५) स्वरूपमात्रनिरूपितशक्तिज्ञानमित्यर्थः ।

(६) शुक्लादिशब्दगंतशक्तविषयो ऽप्याकारी गुणाण्यो गुणमा-
त्रवाचकपदजन्य बोधविषयतां न मुञ्चतीत्यर्थः । आकारीति पृथक् पदम् ।

समर्पयेत् । तद्रूपस्यान्वयसन्तरेणापि शक्यनिरूपणत्वात् । नान्वयं विना तद्रूपं क्व चिदपीति चेत् । तत्किं लिङ्गमपि न लिङ्गिनं विनेति तदपि तन्निरूपणाधीननिरूपणमस्तु तथा न लिङ्गत्वमपीति अनुमानमुत्पन्नमङ्कटमापद्येत (१) । तस्मादन्वितं शब्दसामर्थ्यगोचर इत्यभ्युपगच्छता ऽर्थस्वरूपं च तदन्वयश्च तद्विषयतया ऽभ्युपगमे भवतः । तदिह यदि पदसामर्थ्यस्य स्वरूपमात्रगोचरतया ऽन्वयधिय उदयमुपपादयितुं शक्यामः ततस्तावतैव परितोक्ष्यामः । तदन्वयविषयत्वकल्पनाच्च विरस्याभी लाघवाय । अथ तु सहस्रेणाप्यनुसरणप्रकारेण प्रयत्नानामर्थस्वरूपमात्रोपक्षीणवृत्तिनि पदसामर्थ्यं वाक्ष्यार्थबुद्ध्युदयासंभवः ततः परादृश्य शब्दसामर्थ्यस्यैवोक्तयविषयत्वं कल्पयिष्यामः । किं तावत्प्राप्तम् ।

वाच्यरूपाविनाभूतव्यतिषक्तदशापराः ।

समभिठ्याहतेः शब्दा भवन्त्यनुपपत्तितः ॥

सामर्थ्याधिगमे हि भावानां न मानान्तराधोनजन्मा किं तु कायोत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्तावायतते । तदियमपि व्यतिषङ्गप्रतीतिः कथमपि दृष्टादृष्टप्रकारभेदोसहायादुपपद्यमानोत्पत्तिर्न पदसामर्थ्यनात्मनि प्रमाणयितुमर्हति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति हि त्रैविद्यवृद्धाः । अत एवाख्यातादौ कर्त्राद्यभिधायितां नाद्रियन्ते । लभ्यते च समभिठ्याहारान्यथानुपपत्त्या पदानामन्वितार्थपराणां स्वाभिधेयार्थरूपसमवेतान्वितावस्थाप्रत्यायनं लक्षणया । न हि पदान्यसमभिठ्याहृतानि स्वाभिधेयप्रत्ययमात्रेण पर्यवसातुमीशते । न हि लौकिकाः पदार्थमात्रप्रत्यायनाय प्रवर्तन्ते । प्रतिपित्सितं खल्वेतदिति प्रतिपादयिष्यन्तः पदान्युच्चारयन्ति । अब्रुभुत्सितावबोधने त्वनवधेयवचनतया नामी लौकिका नापि परीक्षका इत्युन्नतवदुपेक्षेरन् । न चभूयो भूयः समधिगतं परं पदार्थमात्रं ब्रुभुत्सन्ते । तदधिगतमर्थमवगमयितुमनसः समभिठ्याहरन्ति वृद्धाः पदानि । तदयं सम-

(१) लिङ्गस्य लिङ्गत्वस्य वा व्यापकाधीननिरूपणत्वेन तज्ज्ञानकाल एव व्यापकज्ञानाभ्युपगमे पक्षधर्मताज्ञातोत्तरजायमानप्रमितिक्षियताऽनुपपत्तेरिति भावः ।

भिवाहारः पदानामनधिगतार्थप्रत्यायनप्रयुक्तस्तदन्तरेणानुपप-
द्यमानः स्वाभिधेयसमवेतामनधिगतचरीमन्वितावस्थां लक्ष-
यति । तदुक्तम् । “विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिधेयाहृतिर्जन” इति ।
तदेवमनुपपद्यमानसमभिधेयाहारपदजातजातस्मात्प्रत्ययार्थप्रत्या-
सत्त्या (१) दृश्यमानया दृश्यामानार्थगताकङ्क्षायोग्यतासन्निधि-
संग्रीचीनया लक्ष्यमाणाऽन्वितावस्था नात्मनि पदसामर्थ्यं
प्रमाणयति अन्यलभ्यत्वात् (२) ।

स्यादेतत् । अस्तु लौकिकानां पदसंघासानां प्रेक्षावत्पुरु-
षसंदूढधानां संदर्भितुरभिप्रायमनुरुध्यमानानामनुपपत्त्याऽनधि-
गतार्थलक्षणापरत्वं वैदिकानां तु पुरुषासंदूढधानामबुद्धिपूर्वाणां
नानुपपत्तिर्यया (३)ऽन्वितावस्थां लक्षयेयुः । “यएव लौकिकाः
शब्दास्तएव वैदिका अपीति”चेतत्किंगङ्गायाद्योषइतिगङ्गाशब्दो-
लक्षणिकइति गङ्गायां पयांसि यादांसि गङ्गायामित्यत्रापि स
एव लक्षणिकोऽस्तु । अमुपपत्तिविरहान्नैवमिति चेत्समानमे-
तदबुद्धिपूर्वकेषु वैदिकेष्वपि । (४) अथ परस्यापि वैदिकेषु पद-
संदर्भेषुकुतोऽनधिगतार्थबोधनम् । अर्थान्तरान्वितस्वार्थं पदसा-
मर्थ्यावगमात्पौके वैदिकानां च लौकिकेभ्योऽनन्यत्वादिति चेत्त-
न्लौकिकपदानि हि पुरुषाधीनरचनया तदभिप्रायानुरोधेनान्वि-
तार्थपरतया तमवगमयितुमीशते इति किमर्थान्तरान्वितस्वार्था-
भिधानकल्पनया (५) तथा सति वैदिकार्थप्रतीतिरनुपपन्नेति
चेद् मोपपादि किं नश्छिन्ननैयायिकानाम् । मानानुसारि हि
प्रयोजनं न तु तदनुसारि मानम् । तस्मात्स्वदृष्टिपक्षपातं
परित्यज्यास्यायास्तिकपथमृजुमनुसरावो निमित्तमप्रत्यूहमस्या
वैदिकार्थप्रतीतिः । तत्रानादिसृष्टदुष्यवहारपरंपरायां पदतदर्थेसं-

(१) अनुपपद्यमानः संवृष्टतात्पर्यकत्वाभावेऽनुपपन्नः पदान्तरस-
मभिधेयाहारो यस्य तादृशेन पदजातेन पदसमूहेन जातं स्मरणं यस्य
तादृशस्वार्थस्य प्रत्यासत्त्याऽवगन्धेनेत्यर्थः । (२) अनन्यलभ्यत्वादिति
पुं पाठः । तात्पर्यानुपपत्त्येत्यर्थः । (३) अन्विताभिधानवाद् दूषयति ।
अथेति । लोकेऽर्थान्तरान्वितस्वार्थं पदानां सामर्थ्यग्रहादग्रहीतसङ्ग-
तिकस्य स्वर्गापूर्वादेवैदिकबोधविषयत्वासंभवादिति भावः । (४) पदै-
र्यस्वरूपमात्रोपस्थितौ वक्तृतात्पर्यज्ञानवशात्तत्सर्वगबोध इति भावः

बन्धबोधोपाये सत्यसत्यपि संबन्धरि शब्दादर्थप्रतीतिरूपपत्तेरर्थभेदनिरूपणस्य च ज्ञानभेदनिबन्धनत्वाज्ज्ञानभेदस्यार्थभेदात्तदनभिधाने अभिधानाभावादर्थभेदाभिधाने वा तत एव सिद्धेस्तदभिधानानुपपत्तेस्तद्वेतुतया तु तत्कल्पने तात्वादिव्याप-
रस्यापि वाच्यत्वप्रसङ्गात्स्वाभाविकः शब्दार्थयोः संबन्ध इति स्थितिः (१) । स (२) तु किमर्थान्तरान्वितस्यार्थस्यार्थरूपमात्रस्य वा । यदापि रूपमात्रमुच्यते पदैस्तदाऽपि किं (३) तन्मात्रपरैराहो सिद्धन्वितावस्थाप्रत्यायनपरैः । तत्र रूपमात्रप्रत्यायनपरत्वे पदानां वाक्यार्थप्रत्ययानुपपत्तेरप्रयोजनस्य प्रयोजनासंभवा (४) दत्तन्त न्यसूक्तं जगत्प्रसज्येत । तदुभयं (५) परिशिष्यते लौकिकपदसंदर्भस्य विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयोजनपरस्य । तत्रार्थान्तरान्वयपरस्य स्वार्थमात्राभिधानेऽप्यन्वितप्रतिपत्तेरुपपत्तेरर्थापत्तिपरिज्ञयाऽत्रान्वयं यावत्पदस्य समर्थमनुवर्तनीयम् (६) । तथा हि वृद्धप्रयुक्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिनिवृ-

(१) वृद्धश्रवणपरंपरारूपे शब्दार्थसंबन्धज्ञानकारणे सति अनेन शब्देनार्थ बोध्य इत्युपदेष्टव्यसत्यपि बोधदर्शनात्तत्तदर्थगतभेदप्रतिपादनस्य तत्तद्विषयकज्ञानाकारभेदप्रयुक्तत्वाज्ज्ञानगतवैलक्षण्यस्य विषयतासंबन्धेन तत्तदर्थरूपतयाऽर्थाभेदाद् ज्ञानगतवैलक्षण्यस्य वस्तुतः सत्त्वेऽपि तस्य बोधविषयत्वाभावेन पदेषु तत्तज्ज्ञानगतवैलक्षण्यनिरूपितशक्त्येव शक्त्युपपत्तयः स्यान्मिव तत्तदर्थगतवैलक्षण्यस्यापि वाच्यत्वाङ्गीकारे तावन्मात्रेण शक्त्यैवेतरव्यावृत्ततत्तदर्थविषयकशाब्दधिय उपपादयितुं शक्यतयाऽन्वयांशे पदावाच्यताभ्युपगमवैयर्थ्यादर्थगतवैलक्षण्यबोधस्यैव त्वन्वयप्रयोज्यत्वमात्रेण स्वरूपतोऽर्थाभेदात्तद्वैलक्षण्यनिर्वाहकान्वयांशस्यापि वाच्यत्वाभ्युपगमे भिन्नभिन्नार्थबोधकारणीभूतपदप्रत्यक्षकारणपदोच्चारणकुक्षिप्रविष्टतात्वादिव्यापारस्यापि परंपरयेतरव्यावृत्तार्थबोधं प्रत्युपयोगित्वेनानिष्टस्य वाच्यत्वस्यापत्तेः शब्दार्थसंबन्धः स्वाभाविक एवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । (२) संबन्धः । (३) किमिति २ पु० नास्ति । (४) स्वरूपमात्रतात्पर्यकैः पदैस्तात्पर्यविषयस्य संसर्गस्य बोधनीयत्वासंभवादित्यर्थः । (५) उभयम् । अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायकत्वमन्वितावस्थाप्रत्यायनतात्पर्यकत्वं च । (६) स्वार्थमात्रनिरूपितशक्तिस्वीकारेऽपि पदसमूहस्य विशिष्टार्थबोधतात्पर्यकत्वेऽन्वयप्रतीतिः पदविशेष्यकतात्पर्यज्ञानेनैवोपपत्तेः यजेत स्वर्गकाम इत्यादावपूर्वाऽर्थापत्तिभये पदानामशक्त्यर्थान्तरा इवान्वयांशेपि सामर्थ्यमङ्गीकार्यमित्यर्थः ।

त्तिहर्षशोकभयसंप्रतिपत्तेर्व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिस्तु दुर्लभप्रत्ययमनु-
मिमीते तस्य सत्स्वप्न्येध्वनुपजातस्य पदजातश्रवणसमनन्तरं
संभवतस्तद्वेतुभावः (१) मवधारयति । न चैष प्रत्ययः पदार्थ-
मात्रगोचरः प्रवृत्त्यादिभ्यः कल्प्यत (२) इति विशिष्टार्थगो-
चरो ऽभ्युपेयते तद्विशिष्टार्थपरता ऽवसिता वृद्धव्यवहारे पदा-
नाम् । न चेयमविशिष्टार्थस्मरणमन्तरेणेति अविशिष्टार्थस्मारक-
त्वं (३) तदुत्पत्त्यैव प्रत्युप्तम् (४) । न चैतदेषां विशिष्टार्थतामुपहन्तुम-
र्हति । न जातु भावाः स्थानिमितिमुपपन्ति सोपधानियत स्वमपी-
ति । न चैतावता विशिष्टाभिधानमविशिष्टविषयेभ्यो ऽपि तत्परिभ्य-
स्तदुपपद्यते (५) । तस्मात्लोकानुसारेण वैदिकस्यापि पदसंदर्भस्य
विशिष्टार्थप्रत्यप्रयुक्तस्याविशिष्टार्थाभिधानमात्रेण लक्षणया (६)
विशिष्टार्थगमकत्वम् । स्वार्थमात्रपरत्वे तु प्रयोजनाभावेन तस्या-
प्यनुपपत्तेः (७) । यथाहुरत्रभवन्तो वातिककारमिश्राः (८) ।

(१) तत्कारणकत्वं वाक्यकारणकत्वमिति यावत् । (२) प्रवृत्त्या-
दीनां पदार्थमोत्रप्रतीत्या ऽनुपपत्तेः प्रवृत्त्यादय एव विष्टार्थप्रतीत्यनुमा-
पका इति भावः । (३) विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाटिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रका-
रकनिश्चयस्य च हेतुत्वात् । (४) विशिष्टविषयकबोधोत्पत्त्यैव पदाना-
मविशिष्टार्थस्मारकत्वमाक्षिप्तमित्यर्थः । (५) असंसृष्टस्वार्थमात्रनिरूपि-
ताभिधानवृत्तिर्विशिष्टेभ्यः पदेभ्यो विशिष्टार्थतात्पर्यकेभ्यस्तात्पर्यो-
णैव संसृष्टार्थप्रतीत्युपपत्तेः संसृष्टनिरूपिता भिधा न स्वीक्रियत इत्यर्थः ।

(६) लोके वक्तृभिप्रायरूपतात्पर्यसंभवे ऽप्यपीरूपेयेषु वैदिक-
वाक्येषु तदसंभवाच्छ्रुत्या पदार्थमात्रोपस्थितावपि लक्षणया संसृष्टार्थ-
बोधजनकत्वमित्यर्थः । (७) तदन्य प्रतीतीच्छ्रया ऽनुचरितत्वे सति
तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपेण तात्पर्येण युक्तस्य वैदिकपदजातस्य स्वार्थ-
मात्रेप्रदर्शिततात्पर्यस्वोकारे प्रयोजनभूतस्य प्रवृत्त्यादेः स्वरूपमात्रज्ञा-
नेनासम्भवात् प्राक् प्रदर्शितरीत्या ऽनुमितिकारणीभूतप्रवृत्त्याद्यभावेन
स्वार्थमात्रबोधस्याप्यनुपपत्तेरिति भावः । एवं च स्वरूपमात्राभिधानेन
प्रयोजनशून्येषु वैदिकपदेषु लक्षणाऽऽश्रयेण संसृष्टबोधाङ्गीकारे ऽपि
निर्विशेषात्मतत्त्वबोधनेन निखिलप्रपञ्चबाधरूपपरमप्रयोजनजपाद-
केषु महावाक्येषु तत्त्वमस्यादिषु नान्वयांशे लक्षणेति भावः । अत्र
भूमिका नुसंधेया । (८) श्लोकवार्तिके वाक्याधिकारणे श्लो० ३३८ ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।
वर्णास्तथापि नैतस्मिन्नर्थवस्यन्ति निष्फले ।
वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् (१) ।
पाके उच्यते काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

तथा च वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थिति-
रिति । (२) अन्विते ऽर्थे तात्पर्याभ्युपगमात्तदभिधायित्वं पदा-
नामिति चेत्तत्किं गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं तीराभिधायि-
मवेत् तत्र तात्पर्यात् (३) स्मारितस्वार्थप्रत्याख्यया ऽपि तदव-
गतेर्न तत्परस्यापि तदभिधानमिति यद्युच्येत तदितरत्रापि
समानमुक्तेन क्रमेण (४) तस्मादनेकान्तं तात्पर्यं न बीजं साम-
र्थ्यसाधने (५) । न जातु उच्यन्ति काष्ठानि पाकपराण्यपि (६)
पाके साक्षात्समर्थानि किं तु उच्यन्ते एव तथा द्वारा तत्सिद्धेः ।
तेषामतुल्यकल्याणां प्राथम्यं न विशेषाद्योग्युज्यते येन पदानां
तदर्थेभ्यः प्राथम्येनान्वितार्थधियं प्रति सामर्थ्यं कल्प्येत (७) ।
दर्शिता त्वतुल्यकल्याता रूपमात्राभिधानादन्वितार्थभिधाने
गौरवात् । न च पदार्थानामुपलभ्यमानाकाङ्क्षादिसहकारिणां
विशिष्टार्थधीजनमनि सामर्थ्यमपरं कल्पनीयं (८) तेभ्य एव (९)
सादृश्यस्तदुत्पत्तेरुपपत्तेः । न चैते मानान्तरदृष्टा अर्था न विशि-
ष्टार्थबुद्धे (१०) रीयते । तथा हि यत् एवानुमानभावमर्थापत्तिभाव

(१) प्रवृत्ताविति फले निमित्ते समी । प्रवृत्त्यर्थमाश्रितवाक्या-
र्थबोधार्थम् । नान्तरीयकं प्रदर्शितदिशा ऽऽवश्यकम् । (२) शक्त्य-
विषयस्यापि तात्पर्यविषयत्वमात्रेण बोधाभ्युपगमे ऽतिप्रसङ्गं मन्यमानः
शङ्कते । (३) न । अभिधायकत्वं तस्येष्टमिति शेषः । (४) लक्षण-
यापि विशिष्टधीसंभवादिति भावः । (५) शक्तिसाधने । (६) पाकसं-
पादकान्यपि । पाकेच्छयोपात्तान्यपीति यावत् । (७) अन्यथा ऽप्यु-
पपद्यमानानां विशिष्टज्ञानानां प्रवृत्त्यादिहेतुकानुमितिप्राथमिकविषयत्वं
शक्त्यनुमापने न पर्याप्तमित्यर्थः । (८) प्रत्यक्षादिना स्वगतान
श्वैत्वयुग्मनिष्येषशब्दश्रवणादीनां विशिष्टार्थबोधजन कत्वस्य प्रागुपपा-
दितत्वात्तथैव पदैरुपस्थितानामध्यर्थानां विशिष्टानुभवजनकत्वाभ्युप-
गमे कारणत्वकल्पनाऽऽधिक्यं नेति भावः । (९) येभ्य एवेति २ पु०
पाठः । (१०) मानान्तरदृष्टानर्थानविशिष्टार्थबुद्धेरिति २ पु० पा० ।

वा समापन्ना दृष्टा विशिष्टार्थधियमादधाना यथा तथा आध-
 स्यन्ति तामेव तत्परैः (१) स्मारिताः सन्तः शब्दत्वं (२) मापन्ताः ।
 अनुपपत्तिसंबन्धमात्रप्रभावितं च तात्पर्यमुपपादके न शक्ति-
 मपेक्षते (३) गङ्गादिपदानां च काष्ठादीनां च तीरादौ पकादौ
 च कल्पनाप्रसङ्गादित्युक्तम् (४) । न च सर्वत्र स्वार्थपरित्यागे-
 नैव लक्षणेत्येकान्तिकम् । लक्षणीयानुरोधेनैव हि सर्वत्र परिग्रह-
 परित्यागौ । तद्यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदेन घोषप्रति-
 वासाहतीरलक्षणया स्वार्थस्य गङ्गायास्त्यागः । दण्डिनो
 गच्छन्तीत्यत्र तु दण्ड्यदण्डिषु समूहिषु लक्ष्यमाणेषु तदन्तर्ग-
 तस्याविशेषादृण्डिशब्दार्थस्य परिग्रहः । तथा वेदे सृष्टीरुपदधा-
 तीत्यत्र गणिकानां (५) लक्ष्यमाणत्वे तदन्तर्गतस्यापि सृष्ट्यर्थस्य
 परिग्रहः । एवमिहापि व्यतिषक्तावस्थायां लक्ष्यमाणायां तद-
 न्तर्गतस्यार्थरूपस्यापि परिग्रहः तदग्रहे लक्ष्यमाणपरित्याग-
 प्रसङ्गात् (६) लक्षणा लक्षणायोगादलक्षणेति चेन्न (७) । अल-
 क्षणत्वात् (८) तत्रैतत्स्यात् । नेयं लक्षणा सा किलाभिधेय-
 स्यार्थस्यायोग्यतया अनुपपद्यमाने वाक्यार्थसंबन्धे सति तत्सं-
 बन्धलक्ष्यबुद्धिसन्निधौ वाक्यार्थसंबन्धाद्धे भवत्यर्थान्तरे । तथा
 ऽहं कश्चित् ।

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः ।

तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयात्लक्षणोच्यते ॥

(१) तत्पदैरिति २ पु० पाठः । (२) शब्दोपस्थितत्वप्रकारका-
 नुसंधानविषयत्वम् । (३) पदार्थस्वरूपमात्रे अनुपपत्त्या सम्बन्धेनां
 प्रतियोगित्वादिना च केवलमुपपादितं वाक्यार्थसंसर्गनिरूपितं तात्पर्यं
 पदे शक्तेर्गमकं न तामन्तराद्युपपत्तेरित्यर्थः । (४) अन्वयांशे लक्ष-
 णामसहमानः सङ्गते । (५) तद्गणपठितानां सृष्टिशब्दरहितानामपि ।
 शाबरभाष्ये अ० १ पा० ४ सू २७ । संवर्गिणः पदार्थस्य परित्यागे
 संसर्गस्यापि परित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः । वक्ष्यमाणस्वार्थान्यपदार्थबोध-
 कत्वचटितलक्षणा लक्षणस्य स्वार्थसंबन्धे ऽभावादित्यर्थः । (६) वक्ष्य-
 माणस्य लक्षणा लक्षणस्य प्रदर्शयिष्यमाणरूपेणाध्यापकत्वादिति भावः ।

न चौदनं पचति चैत्रः पिठरइत्यादौ चैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थे संबन्धानर्हत्वम् । न च तल्लक्षितया जन्विता वस्याया अन्वयान्तरशालिता न चैवं लक्षणा तल्लक्षणविरहादिति (१) । तत्किमिदानीं न लक्षणेयमित्यन्यलक्ष्यस्यापि शब्दार्थत्वमस्तु । न हि सावसरनिहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदमलाक्षणिकमिति मुख्यं भवति । कर्मान्तरमादृश्येन गौण्या वृत्त्या तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेर्न तदभिधानशक्तिकल्पनेति चेद् इहाप्युक्तीतया नीत्या जन्तरेणाप्यभिधानसामर्थ्यमन्वितावस्याप्रतीत्युपपत्तेः कृतमभिधानशक्तिः । एवं च न चेदियं पदप्रवृत्तिर्लक्षणालक्षणमन्वेति भवतु तर्हि चतुर्थी द्रष्टृत्वाद् अस्तु वा लक्षणैव । नो खल्वेतल्लक्षणमप्रसिद्धवृत्त्यन्तरावतारप्रसङ्गात् । तस्मादेतद्वक्तव्यम् । तदिदमुच्यते सृष्ट्यामहे वाच्यानुपपत्तित इति संबन्धवशमप्राप्तयेति च (२) न पुनर्वाक्यार्थे संबन्धेति चान्वयादिति च । अस्ति चेद्वापि लोकानुसारता विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तमभिधायकृतीनामर्थरूपमात्रपरत्वे पदानामनुपपत्तिः अर्थरूपसंबन्धवशमप्राप्ता (३) चान्वितावस्यायाः । ठयापकं चैतल्लक्षणं लक्षणानामनवयवेन (४) वैदिकीनां च लौकिकीनां चेति चतुरस्रम् । अभिधावृत्तित्वं च पदानां रूपमात्रप्रज्ञापने अपि न तेनापपद्यते (५) । अपि नाम पदानि साक्षाद्व्यापारेण बोधयन्त्यर्थान्वाक्यार्थमितये तद्वोधनमिति वाक्यार्थं लक्षयिष्यन्ति । तदवस्थाभेदस्य तैः सहाद्रष्टृचरत्वेन बुद्धावसन्निधानादलक्षणेति चेन्न । सामान्यतो (६) दर्शनात्पदार्थानां च तद्विशेषकत्वात् । नो खल्वन्वितेभ्यः पदार्थेभ्यो अन्यो जन्वितावस्याविशेषः (७) । तथा

(१) लक्ष्योपस्थिततीरादेः पश्चाद् बोधविषयत्वमिव प्रकृते लक्षितेन संसृष्टस्वार्थरूपेण प्रयोजनसिद्धेः पुनरन्वयान्तरस्यानुपयोगादनवस्थामप्रसङ्गाच्चेति भावः । (२) इति शब्दः २ पु० नास्ति । (३) अर्थसंबन्धवत् प्राप्तयेति २ पु० पाठ० । (४) साकल्येन । (५) स्वरूपमात्रोपस्थापनेन न परिस्माप्यते प्रयोजनवैकल्यादिति भावः । (६) अलक्षणनिवेशनसामान्यत इति २ पु० पा० । (७) तथा चैतरपदार्थान्वयेन विशेषरूपतामापन्नः संसृष्टार्थः सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धीति तत्र लक्षणा युज्यतइति भावः । नो खल्वन्वितेभ्यः पदार्थेभ्यो न्यान्वितावस्याविशेषेभ्यः इति २ पु० पा० ।

चार्थस्वरूपबोधनसामर्थ्यान्नाधिकं सामर्थ्यद्वयं (१) कल्पयि-
ष्यते नाप्यभिधानशक्तेरेवान्वयविषयत्वम् अर्थस्वरूपमात्रगो-
चरत्वे ऽपि तत्प्रतीत्युपपत्तेः । यदि पुनः प्रमाणसंशयविपर्य-
येभ्यो विधानान्तरा (२) नुपगमाच्च पदार्थबोधः (३) शब्दव्या-
पारजन्योपेत्ये तर्हि स्मृतिरस्तु । न त्वेषा संस्कारान्मेव-
मात्रप्रभवेति कृतमभिधातृभावेन पदानाम् (४) । तदुन्मेवे
तदुपयोग इति चेदुन्तार्थो ऽप्यालोचितः स्वपदगोचरसंस्कारोद्बो-
धहेतुरिति सो ऽपि पदस्याभिधाता स्यात् । तदिदमनभिधा-
तृत्वमनधिगतान्वयबोधनएव कल्प्यते पदानां नान्यथा (५) ।
अथैवंवादी पृष्ठो व्याचष्टां को नु स्वत्वयमभिधातृव्यापारः
शब्दानां येनामी तद्वन्तो ऽन्वयस्याभिधातारः । न तावत्परि-
स्पन्दस्तस्य मूर्तानुविधायिनो द्रव्ये विभुनि विभुगुणे वा शब्दे मूर्त्य-
भावेनासंभवात् । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति हि पदार्थ-
विदः (६) । नाप्यस्पन्दात्मा प्रयत्नादिरिवाद्द्रव्यमानः प्रमाणा-
भावात् । अन्वयधियश्च कार्यस्य सति संगति संवेदने शब्द-
निश्चयज्ञानादेवोत्पत्तेः (७) । तस्मात्स्वगोचरं विज्ञानमेव
शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे । यथा ऽऽह भगवान्भाष्यकारः
(८) । “शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे विज्ञानमि”ति । स
एव (९) स्वाभाविकशक्तिशालिनः शब्दस्य स्वशक्त्या अर्थ-
धीहेतुतया अभिधेति गीयते । शब्दाभासस्यैन्द्रियकत्वे ऽपि
रूपतः सामर्थ्योपधानेनाभिधातृत्वात्तस्य चातीन्द्रियत्वाद्दीन्द्रि-

(१) प्रागुक्तपदानामन्वयानुभवसामर्थ्यमर्थस्वरूपाणामन्वयानुभव-
सामर्थ्यं च । आद्यस्यान्यथा ऽप्युपपद्यमानत्वादन्यस्य कृतत्वाच्चेति
भावः । (२) विधानान्तरेति २ पु० पा० । (३) पदार्थानुभवः । (४)
पदानामभिधातृत्वेन पर्याप्तं तावन्मात्रेण प्रयोजनसिद्धेरिति भावः । युग-
पर्याप्तयोः कृतमित्यमरः । अर्थवादादिवाक्येषु प्राशस्त्यादेरशक्यत्वे
ऽपि संसर्गस्य प्राथमिकशक्तिग्रहकलेऽवगतत्वात्संसर्गत्वेन संसर्गस्य शक्य-
तेति भावः । (५) वैशेषिकदर्शनप्रशस्तपादभाष्यटीकायामुदयनाचार्य-
कृतायां किरणावल्यां अन्वयप्रकरणे । (६) शब्दजन्यस्वार्थनिश्चये-
नैवान्वयधिय उपपन्नत्वाद् व्यापारान्तरकल्पना ऽनुचितेति भावः ।

(७) शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ । (८) स्वविषयकज्ञानरूपव्यापार एव ।

यत्प्रतिष्ठापयताभिधायाः (१) । मचेयं साक्षादर्थधियमाधत्ते येन न तत्साधिका स्यात् अपि तु संस्कारोद्बोधनक्रमेण । तथा च नार्थविषयविज्ञानं स्वपदगोचरसंस्कारोद्बोधनक्रमेण पदस्मरणमपि (२) विदधदभिधाशब्दगोचरः अपि तु शब्दविषयं विज्ञानं तस्य च तद्भावनियमात् (३) लौकिकपरीक्षकाणां प्रयोगसंप्रतिपत्तेः । प्रणिधानादिष्वपाठाच्छब्दस्य न स्मारकत्वमिति चेन्न । तत्संबन्धात् । अथापि (४) स्यात्परिगणिता हि स्मृतिहेतवः (५) । प्रणिधाननिबन्धनाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानमुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियाराग घर्षा घर्षाः प्रमाणिकैर्न चैतेषु किं चित्पदं तत्रार्थस्य स्मारकमिति चेत्तन्मार्थसंबन्धेन तदुपपत्तेः । संबन्धो हि स्मृतिहेतुषु पठितः । यतेऽन्तेवासिनेऽगुरुमृत्तिवजो याज्यं स्मरन्ति (६) । (स चास्ति शब्दार्थयोरोत्पत्तिको) वाच्यवाचकभाव इति तदनुमवाहितभावनासहितं शब्दविज्ञानमन्वितार्थप्रत्यायनप्रभुक्तं स्वार्थं स्मारयिष्यति । वाच्यवाचकत्वं च प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वं तच्च विचार्यमाणं स्मार्यस्मारकत्वमेव । ननु संबन्धान्तरेणाध्यापकाध्यापनीयभावादिनाऽन्तेवासी स्मरति गुहं न स्मारकत्वेनैव (७) तथैवेहापि संबन्धान्तरमनुसर्तव्यं न च तदस्ति सत्कथमस्य स्मारकत्वम् । अन्विताभिधाने त्वभिधेयसाहचर्यमेवास्यास्ति संबन्धान्तरमिति युज्यते

(१) शब्द गताभिधाया अर्थबोधानुकूलवामर्थरूपायाः कुक्षी प्रविष्टस्वार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तद्विशेषितसामर्थ्याध्यतीन्द्रियत्वमाश्रीयत इत्यर्थः । (२) पद्यस्मरणमपीति २ पु० पा० । (३) शब्दविषयकज्ञानेन नियमतोऽर्थप्रत्ययस्यैवार्थज्ञानेन पदस्मरणनियमाभावादर्थागतववाचितकपदोपस्थापकव्यापारस्य नाभिधातवं नियमेनोपस्थापकव्यापारस्यैवाभिधात्वादिति भावः । (४) शब्दस्य तत्स्मारकत्वमिति चेन्न तत्संचादिति २ पु० पा० । अथापीत्यत्र तथापीति च ।

(५) गोतमसूत्रे अ० २ अ० २ सू० ४४ । (६) स्मारयिष्यन्ती ३ पु० पा० (७) एतदभ्यन्तरस्य च पाठः ३ पु० नास्ति । (८) स्मार्यस्मारकत्वेनैवेति २ पु० पा० ।

स्मारकत्वं पदानाम् । अथान्विताभिधाने ऽप्यन्वितप्रत्याय-
नाय (१) किमस्ति संबन्धान्तरं पदानां दृष्टा हि चक्षुरादयो
धूमादयश्चार्थसन्निकर्षलक्षणनियतसाहित्यादिलक्षणेन संब-
न्धान्तरेण प्रत्याययन्तो यथा यथमर्थान् । यद्युच्येत विना
ऽपि संबन्धान्तरमौत्पत्तिकार्यप्रत्यायनशक्त्या वृद्धव्यवहारो-
क्तीतया प्रत्यायनमिति तदत्रापि समानम् । इहापि तादृशस्यैव
स्मृतिजननशक्त्या वृद्धव्यवहारोक्तीतया स्मारकत्वमस्तु पदानां
मर्थरूपे तच्च स्वज्ञानमेव तस्य चाभिधात्वमुपपादितमधस्तात् ।
तस्मादभिधातृत्वमपि नान्विताभिधानइति (२) कल्पनाला-
घवादाकाङ्क्षादिलक्षणसहकारिप्रत्यासन्नैश्च समभिव्याहृतपद-
स्मारितैः पदार्थैः प्रत्यासत्तया गरुडमानो वाक्यार्थो लाक्षणिकः
शाब्दश्चेति (३) रमणीयम् । तस्मात्सुष्ठुक्तं (४) पदानि स्व-
स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि अथेदानीं पदार्था अवगताः
सन्तो वाक्यार्थमवगमयन्तीति ॥

तत्त्वबिन्दुपरामर्षपुष्टानां बुद्धिबीरुधः ।

वाक्यार्थधीसुमनसः पुरुषार्थफलप्रदाः ॥

वाक्यार्थमितये पुंसां भ्रमसंतमसच्छिदा ।

हन्दुनेवामुना मार्गो दर्शितस्तत्त्वबिन्दुना ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रधिरचितस्तत्त्वबिन्दुः समाप्तः ॥

(१) अन्वितानुभवनियुक्तये । सामान्यतो ऽन्वितस्योपस्थितत्वे-
नानुभवविषयताया असम्भवाद्विशेषस्य च सामान्यादभिन्नत्वेन सम्बन्धा-
न्तरानुपपत्तेरिति भावः । (२) अन्विताभिधानवादे प्रदर्शितदिशा
पदानामन्विताभिधातृत्वं न विध्यतीत्यर्थः । (३) संसर्गो लक्षणागर्यः
स्वज्ञानादिपरंपरया पदजनित वेन शाब्दश्चेत्यर्थः । (४) शाब्द-
भाष्ये अ० १ पा० १ सू० २५ ।

Sanskrit Books Translated into English

Published by

E. J. Lazarus & Co.,

Booksellers and Publishers,

BENARES Cantt.

1917

Rs. A. S. D.

Hymns of the Rig-Veda. Translated by Ralph T. H. Griffith, M. A., C. I. E. (2 Volumes) ...	14 0 18 9
Hymns of the Atharva-Veda, Trans- lated by Ralph T. H. Griffith, M. A., C. I. E. (2 Volumes) ...	12 0 16 0
Hymns of the Sama-Veda. Translated by Ralph T. H. Griffith, M. A. C. I. E.	4 0 0 0
The Yajur-Veda (white) Translated by Ralph T. H. Griffith, M. A. C. I. E.	3 12 5 0
A Metrical Translation of Valmiki's Ramayan. Translated by Ralph T. H. Griffith, M. A. C. I. E. (New edition in pica types Cr. 4to) ...	10 0 13 6

All the above translations by R. T. H. Griffith, M. A., C. I. E. are complete and contain very valuable commentaries and indices. Former editions are not available. Sanskrit Texts of all Vedas and Valmiki Ramayan are available separate.

Padartha-Dharma-Samgraha Prashastapadas Bhashya on the Vaisheshika Sutras of Kanada along with the Nyayakandali (Shridhar's Commentary on the Bhashya). English version. Translated into English by Dr. Ganga Nath Jha, M. A., Professor of Sanskrit, Muir Central College, Allahabad. 10 0 13 6

 Sanskrit Text is available separate.

Vaisheshika Aphorisms of Kanada, Sanskrit Text with comment and English Translation by A. E. Gough, M. A. Treats of the transition of souls everlastingly through new embodiments and new spheres of being as seed by plant and plant by seed. The soul must wait its release until it attains to the knowledge of the modes of being. This knowledge disengages the soul and merges it in the Absolute. 4 0 5 6

	Rs.	A.	S.	P.
The Kavyaprakasha of Mammata, Treatise on Rhetoric, translated into English, by Dr. Ganganatha Jha, M. A.	5	0	6	9
Vedanta Siddhantamuktavali of Prakashananda Text, Notes and English Translation by Dr. Arthur Venis, M. A., C. I. E., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Expounds the method of reasoning in regard to that self which has no second self and which is bliss and light and is imperishable.	1	12	2	6
Vedantavattvasara of Ramanuja Text, and English version by the Rev J. J. Johnson. Ramanuja maintained the separate but finite reality of individual beings and rejected the Theory of the Maya. He asserted the existence of a triad of principles. 1. The Supreme Being. 2. The Soul. 3. The non-soul.	1	0	1	6
The Sambandhavartika of Sureshvaracharya, Translated by S. Venkataramana Aiyar, B. A. B. L.	1	12	2	6
The Laghukaumudi, A Sanskrit grammar, with an English version, commentary and reference, by Dr. BALLANTYNE.	4	0	5	6
"The Translation of the <i>Laghukaumudi</i> made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the Labyrinth of Native Grammar." Prof. Max Muller.				
Isavasyopnishad, Text, English Translation and original commentary with full explanation. Translated by Munshi Soorajmal.	0	8	0	9
Sanskrit English Dictionary by Pandit Ram jasan, late of College, Benares.	5	0	7	0
Isavasyopnishad Text, English Translation and original commentary by K. Chattopadhyaya	0	4	0	4
Kenopnished. Text, English Translation and original Commentary by K. Chattopadhyaya.	0	4	0	4

Translations of other Upanishads of this series will follow. These translations are free from Text-torturing and intend to give differences in the views of other commentators.

(3)

THE PANDIT.

*A Monthly Journal of the Benares College,
devoted to Sanskrit Literature.*

Subscription Rs. 9. or 12s., per annum, exclusive of Postage.

".....Indispensable to every Sanskrit School."—*Professor Max Muller's inaugural address.*

THE OLD SERIES.

Vols : I. to X., June 1866, to May 1876, Available only in complete sets.—Set of 10 Volumes, Price Rs. 120.

THE NEW SERIES.

Vols : I to III. June 1876 to May 1879, Each Volume Rs. 12.

The publication of the Pandit was in abeyance from June, 1879 to December. 1881.

Vols : IV, to XXXVIII, Jan. 1882 to December, 1916; each Volume, Rs. 9.

VOLUME. XXXIX for 1917, is being published.

UPANISHADS.

Text with English Translation and an original English commentary by Pt. Kshettrish Chandra Chattopadhyaya is now being published in the *Pandit* as well as separate from the *Pandit* as reprint.

Isavasyopnishad, price Ans 4.

In the Press and in preparation *Kathopnishad*, *Pras'na*, *Mundukya*, *Māndukya*, *Titareya*, *Taittiriya*, *Chāndogya* and *Brahadāranyaka*.

Advance orders are being registered.

There are three schools of interpreting the Upanishads the Advaita founded by Sankarāchārya, the Viśiṣṭhadvaita founded by Rāmānujāchārya and the Dvaita founded by Ānandatīrtha otherwise known as Madhvāchārya. The philosophies propounded by these schools are quite satisfactory but their interpretations of the Upanishads are not always correct. At places their interpretations become sectarian and the uncritical reader cannot know what the Rishis themselves wanted to say. The teachings of the Upanishads are so varied in form that it is impossible to make them all conform to one formula of the Advaita, Viśiṣṭhadvaita or Dvaita of jñāna yoga, Bhakti yoga or Karma yoga without being guilty of text torturing at places. This being the case we cannot expect from the schools an interpretation of the Upanishads that is throughout correct. An independent and critical interpretation of the Upanishads is therefore, a great desideratum. This series attempts to meet this requirement.

Publishers: E. J. Lazarus, & Co. Benares.

(4)

KĀRIKĀVALI WITH SIDDHĀNTA MUKTĀVALĪ.

Text with explanatory notes, a full English Translation of the Text with an original English Commentary on the lines of Sanskrit Commentaries,

by Pt. RASIK LAL BHATTACHARYA M. A.

of Queen's College Benares, is now (1917.) being published in the *Pandit* as well as separate from the *Pandit* as reprint. It is estimated that this work will be completed in about 1200 pages (Demy octavo in pica types on thick paper).

The book itself is a Naiya'yika's treatment of the Vai-cheshika Philosophy. It treats in a succinct form of all the leading principles of both the systems. Thus while it forms an easy introduction to those systems for the student who desires to go deeper into them, it gives sufficient knowledge of their principles and a complete knowledge of other Sastras, to whom a comprehensive grasp of the principles and a clear understanding of the methods in all their details are indispensably necessary.

The English commentary gives a lucid explanation of every passage of the text. In its method of procedure it closely follows the well-known Sanskrit commentaries Dinkari's and Rama Rudri, and makes the principles underlying the Naiyayika's manner of exposition and mode of expressions as clear as possible. Hence the modern student of philosophy will derive great advantage from its invaluable aid. He will have studied the Muktaivali with Dinkari and Ramrudri and have been made familiar with the Naiyayikas methods of exposition without undergoing the difficulties of a laborious course of training.

Subscribers are being registered to whom this work will be supplied in parts at the rate of 64 pages per part. Subscribers will have to remit the sum of Rs. 2-8 in advance which will be the price with postage of the first four part. Subscribers will be registered only on condition that they acquire the complete work in parts by continuing to remit for every four parts the sum of Rs 2-8 in advance till the work in complete. Sample pages will be supplied.

Publishers: E. J. Lazarus & Co. Benares.

(५)

ई० जे० लाजरस कम्पनी, बनारस ।

संस्कृत पुस्तकानां संक्षिप्त सूत्रीपत्रम् ।

काशीविद्या सुधानिधिः (दि पण्डित) माचीन श्रेणी १-१०
रु० १२० नवीन श्रेणी १-३ रु० ३६। ४-३८ रु० ३१५—सम्पूर्णा रु० ४७१ ।

वेदे (१) श्रौतपदार्थ निर्वचनम् (यन्त्रस्थः)

व्याकरणे । (१) काशिका पाणिनीय व्याकरण सूत्रवृत्ति जयादित्य
विरचिता पं० बाल शास्त्रिणा परिशोधिता रु० ६-८ । (२) काशिका-
व्याख्या पदमञ्जरी हरदत्त मिश्रविरचिता रु० १४-८ । (३) माधवीया-
धातु वृत्तिः, नामधातुवृत्तिश्च (यन्त्रस्थः) । (४) मौढसनोरमाखण्डनं
चक्रपाणिदत्त विरचितं रु० १-४ । (५) व्याकरणदीपिका पाणिनि सूत्र
वृत्तिः औरम्भट्टविरचिता बहुपयुक्ता रु० ८-८ । (६) शाकटायन
व्याकरणम् शाकटायनाचार्य विरचितं श्रीयश्वर्माचार्यविरचितया
टीकोपयुक्तम् वृत्ति सहितं रु० ७-१ । (७) जैनेन्द्रव्याकरणं देवनन्दि विर-
चितम् अभयनन्दि सूरिविरचितया टीकया सहितम् (यन्त्रस्थम्) ।

(८) लघुकौमुदि, वर्दराजकृता मू० ३० ।

वेदान्ते । (१) खण्डनखण्डखाद्यम्, श्रीहर्षप्रणीतं, शाङ्करीटीका-
सहितम् रु० ७-८ । (२) खण्डनोद्धारः श्रद्धांशु श्रीहर्षकृतखण्डनखण्ड-
खाद्यग्रन्थस्य समाधानं, श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितम् रु० २-४ । (३) श्री-
भाष्यं टिप्पणसहितम् विशिष्टाद्वैतपरं रामानुजदर्शनं समूलं रु० ६-० ।
(४) स्नेहपूर्ति सहितो वेदार्थसंग्रहः मूल्यम् रु० ६-२ । (५) वेदार्थसं-
ग्रहः वेदान्तप्रकरणग्रन्थः श्रीईमता भगवद्रामानुजाचार्येण प्रणीतः, वेद-
व्यासापरनामधेयश्रीईशुदर्शनसूरिप्रणीततात्पर्यदीपिकाख्यव्याख्यया
संवलितः, रु० ४-८ । (६) स्नेहपूर्तिः प्रथमो बिन्दुः, रु० १-१० । (७) त-
त्त्वमुक्ताकलापः, बोधायनीयार्थसिद्धान्तानुवारी विशिष्टाद्वैतब्रह्मनि-
रूपणपरः प्रकरणग्रन्थः श्रीवेदान्ताचार्यापराभिधेन कवितार्किककेसरि-
णा सर्वतन्त्रस्वतंत्रधिषणेन श्रीईवेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतः, रु० ५-१० ।

(८) सिद्धान्ततत्त्वं नाम वेदान्तप्रकरणम्, श्रीमांसाधुरन्धरश्रीमदाप-
देवसूनुना विद्वद्धरेण श्रीमदनन्तदेवेन निरूपितम्, आना १२ । (९) न्या-
यसिद्धान्तनम, भगवद्वाधायनमतानुवर्तिनां श्रीसंपदायानुयायिनाम-
भिमतपदार्थनिरूपणपरं प्रकरणम् । श्रीवेङ्कटनाथदेशिकेन प्रणीतम् ।
भवन्ति चात्र ग्रन्थे षट्प्रकरणानि जडद्रव्यपरिच्छेदः जीवपरिच्छेदः,
नित्यविभूतिपरिच्छेदः बुद्धिपरिच्छेदः पट्टरचाद्रव्यपरिच्छेदः ईद्र-
गुणभूषितग्रन्थस्य रु० १-८ । (१०) कैवल्यरत्नम्, अष्टादशोपपुराणो-
पलब्धानामद्वैतवेदान्तवाक्यानां संग्रहः तत्रभवता श्रीमद्भामदेवज्ञानमु-
निना संकलितम्, रु० १-० । (११) लौकिकन्यायसंग्रहः, अथ निर्माता
किलोदाश्रीनसंप्रदायस्थः रघुनाथवर्मा नाम कश्चिदभिनवो विपरिचत्

(६)

सोयमद्वैतश्रद्धाः संग्रहः भूयसो लौकिकान् शास्त्रीयांश्च न्यायान् परस्पर-
 रासंबद्धानपि तान् वेदान्तनिबन्धं प्रस्तुत्य पूर्वपक्षोत्तरपक्षोपपादक-
 तया कृतसंमतीन् संग्रहग्रन्थे अत एव प्रथमोऽध्यायस्य तत्पक्षं तिस्रपादन-
 कौशलम् । येषां तु वेदान्तशास्त्रे अभिरुचिर्वर्तते तैरेकवारमवश्यं प्रेक्ष-
 णीयोऽयं ग्रन्थः । ४० १-६ । (१२) वेदान्ततत्त्वविवेकः श्रीमत्परमहंसप-
 रित्राजकार्यनृसिंहाश्रमविरचितः, आना १२ । (१३) विधिविवेकः श्रीम-
 दाचार्य मण्डनमिश्रविरचितः पूज्यपादश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितया
 न्यायकणिकाख्यया व्याख्यया सम लङ्कृतः, ४० ३-१२ । (१४) शिवज्ञा-
 नबोधः शिवाग्रयोगिविरचितटीकासहितः आना २ । (१५) सटीकाद्वैत-
 दीपिका-शाङ्करवेदान्तग्रन्थः अद्वैतसिद्धिसमाना ग्रन्थाः प्रथमः
 परिक्र्छेदः प्रविद्धो जातः ४० ४ । (१६) जैनवार्तिकम्-अथ ग्रन्थः
 जैनमतप्रदर्शकग्रन्थाचार्येण जैनसारसार्वभौमेन विरचितः ४०
 १-१२ । (१७) वेदान्तसूत्र-रामानन्दसरस्वतीकृतं ब्रह्मासृतवर्षिणीवृ-
 त्ति सहितं प्रविद्धो जातः ४० ४-० । (१८) ब्रह्मसूत्रतात्पर्यवि-
 धरणं यन्त्रस्थम् । (१९) भेदरत्न शङ्करमिश्रकृतं (यन्त्रस्थः) ।
 (२०) ईशावाक्योपनिषदं सटीकम् (यन्त्रस्थः) ।

(२१) भगवद्गीता श्रीजयरामभट्टाचार्य विरचितया शाङ्कराद्यने-
 कभाष्येभ्यः समुद्भूतयास्तीव्रमनोहरया सहत्या बहुपयुक्तया टीकया
 समन्विता (यन्त्रस्था) । (२२) वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, श्रीमोहन-
 खालामिधेन बाधुना वेदान्तीयवृद्धग्रन्थेषु प्रविविक्तूणां कृते प्रणीतः
 सूक्ष्म १) ।

योगे । (१) योगवार्तिकम्, सकलतन्त्रस्वतन्त्रविषयैः

सांख्यप्रवचनभाष्यकारैर्विज्ञानभिन्नुभिः सविस्तरमाञ्जुलोक्तिभिराज्य
 योगवार्तिकं नाम व्यासभाष्यस्य व्याख्यानमुपनिबन्धे ४० २-० ।
 पातञ्जलदर्शनम्, नागेशकृतभाष्यद्वयाख्य वृत्ति सहितं, ४० २-१२

नाटकेकाव्ये । (१) बालरामायणं नाम नाटकम्, कविकुलशे-

खरराजराजेश्वर प्रणीतम् । एतन्नाटकमपि वीररसप्रधानं स्थल-
 विशेषे शृङ्गारकण्ठारसगर्भं चास्ति ४० २ । (२) प्रसन्नराघव
 नाम नाटकम्, वीररसप्रधानम् स्थलविशेषे शृङ्गारकण्ठारसगर्भं
 तम् श्रीजयदेवकविप्रणीतमतीवमनोहरम् ४० १-४ । (३) प्रसन्न-
 राघव टीका श्री पं० गङ्गानाथ झा, एम० ए० कृता ४० १ ।

(४) पण्डितवरश्रीबालशास्त्रिणां जीवनवृत्तान्तः, श्रीगङ्गाधा-
 शास्त्रिणा निरूपितः आना ३ । (५) वाल्मीकीरामायणस्य बालका-
 ङ्गमात्रम्-इदं मूलमात्रं वङ्गाक्षरेषु भोजपत्रेलिखितमुपलब्धमस्माभिः ।
 इदमतीव प्रशंसायोग्यमिति ग्राहकप्रत्यक्षेणैव व्यक्तीभविव्यति । ग्रन्थो

(७)

५५) बंगभाषातो बालबोधिकायां परिवृत्त्य रसिकलालभट्टाचार्येण मुम्बा-
पुर्यादि तत्तत्स्थलेषु येयेतिशेषास्तान् आंग्लभाषायां टिप्पण्यां (मदर्य
महता मयत्नेन संशोधितः । इदं तु तत्तत्स्थलेषु प्रसिद्धरामायण-
दन्यदङ्ग ततरम् ६० ४ । (६) सङ्कल्पसूर्योदयनाटकम् सटी-
कम् (यंत्रस्थम्)

मीमांसायाम् । (१) संकर्ष-काण्डम्, जैमिनीयपोडशाध्याय्याः
शेषचतुरध्यायी उपासनामीमांसास्वरूपम्, मीमांसापारदूषवबुधधर-
श्रीभास्करभट्टकृतचन्द्रिकोपेतम् ६० १-४ । (२) तत्त्वबिन्दुः, सर्वत-
न्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृतः शाब्दबोधकारणधारणपरः ग्रन्थः ६ । (३)
जैमिनिसूत्रवृत्तिः, सुबोधिनीनामिका श्रीमत्परमहंसिभक्तो भगवान्
जैमिनिः यथाधिकारं वैदिक कर्मकलापप्रवृत्तिप्रवर्णनं संपादयित्व
वेदप्रामाण्यं व्यवस्थाय द्वादशखण्डाणां तदर्थमध्यवासाययत् । यस्याश्च
द्वैतव्यवसायं उपाचक्षत । भाष्यकाराभिप्रायमज्ञानानां सूत्राकार्यं
बुभुत्सूनामुपकाराय सुबोधिन्याख्यां वृत्तिमरीचत् श्रीरामेश्वरसूरिः,
६० ५-८ । (४) व्यापदेवकृते मीमांसाव्यायप्रकाशः टिप्पण्या स-
नाथः ६० १ । (५) मीमांसापरिभाषा कृष्णयज्वकृता, ग्रन्थः ६० १ ।

ज्योतिषे । (१) गणकतरङ्गिणी, काशिकराजकीयप्रधान-
संस्कृतपाठशालीयप्रधानगणितशास्त्राध्यापकमहामहोपाध्याय पण्डि-
तसुधाकर द्विवेदिनिर्मिता सा च श्रीमत्पण्डित सुधाकरप्रवरैः भार-
तवर्षस्थपुरातनग्रन्थकाराणां गणकानां जीवनचरितबोधिका ६० १-८ ।
(२) जातकपट्टतिः, श्री केशवदैवज्ञविरचिता दैवज्ञदिवाकरकृतप्रो-
हमनोरमाख्ययात्रया सहिता ग्रन्थः १२ । (३) दिग्मीमांसा,
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयप्रधान गणितशास्त्राध्याप-
कमहामहोपाध्यायसुधाकर-द्विवेदिविरचिता । अस्यां मीमांसायां नक्ष-
त्रेभ्यो दिग्ज्ञानं कथं भवतीत्येतत्प्रतिपादनं समीचीनतया कृतम-
स्ति, ज्योतिर्विदामवश्यमेव द्रष्टुं योग्या वर्तते । ग्रन्थः १० । (४)
ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तोऽध्यायग्रहोपदेशाध्यायश्च, गणकचक्रवृद्धा-
मणिश्रीब्रह्मगुप्तविरचितः । सुधाकरद्विवेदिकृतनूतनतिलकसमेत
ज्योतिर्विद्वद्भिरवश्यमेव संगृहीतुं योग्यः, ६० ३-८ । (५) याजुष-
ज्योतिषं सोमाकरसुधाकरभाष्यसहितं आर्चयतीतिष्वसुधाक-
रभाष्येण तल्लघुविवरणेन च सहितं ६० १-४ । (६) सिद्धान्त
शिरोमणिः श्रीभास्कराचार्यविरचितः श्रीनृसिंहतैत्तिरीयकृतवाचनावर्ति
केन श्रीमुनीश्वरविरचितेन मरीच्याभिधटीकया च सहितः (यन्त्रस्थः)
साहित्ये । (१) काठ्यप्रदीपः, (काठ्यप्रकाशस्य प्रति-
ष्ठाया) श्रीमद्गोविन्दठक्कुरप्रणीतः ६० १-८ । (२) चित्रमीमांसा,
(अक्षकारशास्त्रम्) श्रीमद्विद्यदीक्षित विरचितम् ग्रन्थः १० ।

(८)

तन्त्रे । (१) आगमप्रमाण्यम्, श्रीपञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्य-
स्त्वस्थापनपरम्, श्रीभाष्यकाराणां परमगुरुणां श्रीदयामुनाचार्य
नणीतम् आना १२ ।

न्याये । (१) तर्कभाषा, श्रीमत्केशवमिश्रविरचिता, श्रीम-
द्विश्वकर्मविरचित-तया न्यायप्रदीपाख्यटीकया सहिता, ६० १-१२ ।

(२) तार्किकरत्ना, श्रीशरदराजकृताकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तया टीकया सहिता ६० ३-३ । (३) न्यायसिद्धान्तमञ्जरी, ज्ञान-
कीनाथभट्टाचार्यकृता यादवाचार्यकृतटीकया सहिता, ६० २-४ ।

(४) न्यायसूत्रविवरणं, श्रीराधामोहनविद्यावाचस्पति गोस्वामिभ-
ट्टाचार्यविरचितं १ चाय ६० ३ । (५) पदार्थरत्नमाला पण्डितवरश्रीर-
घुनाथनिर्मिता आना ८ । (६) न्यायसारः, श्री महादेवपण्डितवि-

रचितः, ६० २-८ । (७) न्यायसिद्धान्तदीपः, श्रीगणेशधराचार्य-
विरचितः शेषशार्ङ्गधराचार्यकृतटीकासहितः (यन्त्रस्थः) (८) लक्षणा-
वली, न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचिता, शेष शार्ङ्गधराचार्यविरचि-
तया न्यायमुक्तावस्थाख्यया टीकया सहिता आना १२ ।

(९) पदार्थतत्त्वनिरूपणयुक्तया वैशेषिकमतसिद्धपदार्थानां ख-
ण्डनं श्रीतार्किकशिरोमणि रघुनाथभट्टाचार्यविरचितं श्रीरघुदेवन्याया-
लङ्कारेण विरचितया टीकया तथा श्रीरामभट्टसार्वभौमविरचितया
टीकया च समन्वितम् ६० १-४ ।

धर्मशास्त्रे । (१) शाश्वतधर्मदीपिका, मन्वादिस्मृति
भारतेतिहासेभ्यः सहामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा संकलिता
६० १ । (२) पाराशरस्मृतिः, पण्डितवर श्रीविनायकधर्मधिको-
रिक्तविद्वन्मनोहराख्य व्याख्यया सहिता, ६० ३-८ । (३) महाभार-
ततात्पर्यप्रकाशः मोक्षधर्म सारोद्धारश्च, श्रीसदानन्दयासविर-
चित स्तकृतटीकासहितः ६० ३-११ ।

(१) महाभारततात्पर्यप्रकाशः ६० २-४ ।

(२) मोक्षधर्मसारोद्धारः ६० १-९ ।

(४) भक्तिसागरः, सकलभक्तिशास्त्ररहस्यप्रकाशकः श्रीनारायण-
भट्टविरचितः ७ ६० २ ।

विज्ञाननगरम् संस्कृतसिरीज । सिद्धान्तलेशसंग्रहः-(१॥) पञ्च
पादिका-१॥ पञ्चपादिकाविवरणम् ३) वैशेषिकदर्शनमणस्तपादभा-
ष्यम् न्यायकन्दलीटीकासहितम्-४॥ विवरणप्रमेयसंग्रहः-३) सप्तपदा-
र्थीनामवैशेषिकप्रकरणम्-१॥ न्यायमञ्जरी-७) बृहत्संहिता भट्टोत्प-
लीटीका सहिता-१३) वेदान्तकल्पतरुपरिमलः-७॥ न्यायवार्त्ति-
कतात्पर्यटीका १०) स्पन्दप्रदीपिका ॥

वेद वेदान्त रामायण काठ्य, व्याकरणादिनां ग्रन्थेषां च
विषयाणां सूत्रीपत्रं सूत्रन्यायवर्णनं मिलिष्यति ।

ENGLISH BOOKS.

The life of Swami Dayanand Saraswati and of his great Guru Swami Virjanand, by Tarachand D. Gajra, M. A., S. T. C. D. This book contains luminious discussions of the teachings of the Swami and lofty ideals of life. Rs. 2.—c.

Four years in Tibet with Pictures of Tibetan Life by Rev. Almad Shah, bound in one volume, Rs 9.

This book contains very readable accounts of the author's travels in Tibet and has several interesting chapters bearing on the manners and customs, religion, festivities and habits, of life of the Tibetans. *Pictures* are a collection of 146 reproductions in one colour of his sketches and photographs which are full of interest as representing vivid and life like pictures of the Tibetan people, their manufactures and belongings.

An Analysis of Dr. Thomas Reid's "Inquiry into the Human Mind." By Revd. A. F. Rudolf Hoernle, Ph. D. Re. 1.0.

A Treatise on the Yoga Philosophy by N. C. Paul As. 8. (Marked for reprinting.)

Domestic Manners and Customs of the Hindus of Northern India, by the Rev ISHUREE DASS. Depicts castes, religions, social intercourse, natal, nuptial and funeral ceremonies, manners, customs, superstitions, popular songs &c., with passages from the Rajneet. 2nd Edition. 12mo. Cloth Re. 1-8.

The Ramayan of Tulsi Das, Translated into English, by F. S. GROWSE, Rs. 3-c.

The Manmandir Observatory, by Pandit BAPU DEVA SHASTRI, C. I. E As. 4.

Beauty Health and Strength for every woman by an eminent author, a very useful work. Rs. 2.—s.

Cricket Scoring book for 24 matches, with bowling analysis on thick paper, bound 16½" x 11." Re. 1.

Confession of a Constable, by MIYAN MITHU KHAN, son of Syana Khan who makes confessions to Hose Pilpily, Esqr., popularly called Hoshiar Pilpili Sahab. A very humorous and readable book. Reduced to As. 10.

Revelations of an Orderly by PAUNCHKOURI KHAN. A very humorous and readable book. Depicts how "dust is thrown" in the eyes of superior officers. 12mo Cloth. Reduced to As. 10.

A Treasury of Hindustani Colloquials and proverbs, in parallel columns in English Urdu and Hindi, Re. 1-2.—c.

First Lines of Materia Medica and Pharmacy. By G. C. Ellis. Convenient and practical. The Pharmaceutical compounds are treated so as to enable their preparation

anywhere without apparatus, either expensive or difficult to procure. Some Indian and common English names of remedies are given in a tabular form. Annas 8.

Indian Events, Part I. A Literal Translation into English of the Lower Standard Urdu Text book with Vocabulary by G. W. Gilbertson, and edited by Munshi Jawahir Singh, Umballa. Demy 8vo. 358 pages including preface, &c. Paper cover. Price Rs. 3-8. Plus postage—c.

Dainty Cookery for Camp and other Recipes, by Alys Firth. A very popular domestic work in English on European cookery adapted to India. Cloth bound gilt. Re. 1. 8.

Zabur aur Git, with music containing Hymns, Psalms, Gazals and Bhajans, published in 1898 by a committee of which Rev J. C. R. Ewing was Chairman. Crown 8vo 600 pages, bound gilt, Rs. 4—s

Shakspear's Play of Macbeth, with an explanatory paraphrase, by the late Dr. James R. Ballantyne, LL. D. 3rd Edition. 10. Ans.

Notes on Euclid's Elements of Geometry, Book First by Pandit Bhagavati Prasad Tripathi Ans. 4.

The Child's Own Hymn Book, containing 250 English Hymns and Songs for Home and Sunday School. As. 6. 3 for a rupee if 50 or more be taken.

Dr. Ballantyne's English Primer, Anna 1.

English Reading Books, by Mathura Prasad Mishra, Part II. Anna 1.6 ; Part III Anna 1.6. Part IV. Anna 1.6.

A History of Hindustan, being an English Version of Raja Shiva Prasad's Itihas Timirnashak by Pandit Bhawanidat, Part III, As. 5.

The Way to Health (A Sanitary Primer). As 2.

Calendar, mounted on thick board. Price As. 4. (In the Press.)

INDIAN THOUGHT SERIES.

English Translation of Vivaranapramēyasangraha, Part I, by G. Thibaut Rs. 3.—c.

English Translation of Advaitasiddhi (Vol. I, Part I), by Dr. Ganganatha Jha Rs. 4 —c.

English Translation of Tarkbhasa, by Dr. Ganga Nath Jha, M. A. Re. 1—c.

English Translation of Shivasutravimarshini by P. T. Srinivas Iyenger, Rs. 1-8—c.

English Translation of Kavyaalamkar Sutra, by Dr. Ganga Nath Jha, M. A., Re. 1-8.—c.

English Translation of Khandankhandkhadya, by Dr. Thibaut and Dr. Ganga Nath Jha M. A., 2 vols. Rs. 10.—c.

English Translation of Nyaya Sutra Bhasya-vartik by Dr. Ganga Nath Jha M. A. vol. I. Rs. 6 vol. II. Rs. 5.

Parbhakari school of Pinvathi Mansa by Dr. Ganga Nath Jha, M. A., Rs. 4—c.

Hutopdesha with English Translation by David Re 1-8-0. *Mudra Rakhasa* with Tika, English note and Translation by Kale, Rs. 2-12-0. *Panchtantara*, Tantara I with Tika, English Notes and Translation of all Slokas and Prose Passages by Kale Rs 0-12-0. *Bhartṛih's Niti* and *vaicagya Shatakas* with Tika, Eng. Notes and Translation by Kale Rs. 1-8-0. *Kiratarjariya, Kavya*, Canto 1-X with Eng. Translation by Pangarker Rs. 1-8-0. *Rutu Sanhar* with Eng. Notes and Translation by C. S. Iyer Rs. 0-12-0. *Vikramorvasi* with Tika, Eng. Notes & Translation by Kale Rs. 2-4-0. *Bhatti Kavya*, Cantos 1-V with Eng. Notes and Translation by Kale Rs. 2-0-0. *Meghadutta* with Tika, Eng. Notes and Translation by Kale Rs. 1-8-0. *Bhamini vilas* with Tika, Notes and Translation by Bal Rs. 1-8. *Shakuntala* with Tika, Notes and Translation by Patanker Rs. 2-0-0. The same by Kale, Rs. 2. *Hutopdesha* with Notes and Translation by Kale 1-4-0.

The Siddhanta Kaumudi by Bhattoji Diksita, Sanskrit Text and English Translation by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu, Rs. 45. *Bhakti Shashtra*, English translation of Sutrās of Narad and Sandilya and Bhaktiratnavali of Visnu Puri by Nand Lal Sinha, M. A. B. L. Rs 7. *Hindu Economics, politics and sociology-Arthsastra* and *Nitisastra* translated into English by Prof. Benoy Krishna Sa-kar M. A. Rs 6. *Yajñavalkya smṛiti*, English Translation Pt. I Rs. 1-8. *Vaiśeṣika sūtras of Kanada*, English Translation Rs. 7. *Nayaya sūtras of Gotama*, English Translation Rs. 6. *Garuḍa Puran*, English Translation, Rs 3-8. *Mīmāṃsā sūtra of Jaimini* Chap. I-III English Translation Rs. 10. *Samkhya Pravachan sūtra*, Engl. Transl. Rs. 15. *Sūtra-nīte* Rs. 6. *Bṛhājñatakum* of Varaha mihira, English Translation Rs 6. *A Treatise on practical Yoga* Rs. 5. *The positive back ground of Hindu Sociology* Vol. I Rs 6. *Adhyatma Ramayan* English Translation Rs. 3. *Hath Yoga Philosophy* Re. 1-8. *Folk-Tales of Hindustan* by Rai Bahadur Sris Chandra Vasu Re. 1-4. *Indian ballads* by William Waterfield Re 1-8. *Idylls from the Sanskrit* Re. 1-8. *Specimens of old Indian Poetry* from Vedas, Manu Mahabharat, Kalidas, Re. 1-8. *English works of Raja Ram Mohan Roy*, Rs. 2-8. *Private Journals* of Marquess of Hastings Rs. 3. *Panini: his place in Sanskrit Literature* by Theodore Goldstuecker, Rs. 5. *Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature* Rs. 6. *The Adventures of the Gooroo Noodle* by Benjamin Babington Ans 8. *The Physical Sciences of the Hindus* by Dr. Brojenendra Nath Seal M. A. Ph. D. Re. 1-8. *The Dietetic Treatment of Diabetes* by Major B. D. Basu. I. M. S. Re. 1-8. *Shah Alam, History of his reign* by William Franklin, Rs. 2. *Health and mortality amongst Educated Indians* by Lelut. Col Kanta Prasad, M. D. &c. Rs. 2-8. *Laili and Majnun*, English Translation, by Surgeon James Atkinson. Re. 1-8. *Meghduta of Kalidas*, translated into English verse by S. C. Sirkar M. A. P. C. S. Ans. 12. *Legends of Vihramaditya* by Thakur Rajendra Sinha, Rs. 2. *Rakhsa Kavya*, translated into English by Prithvipal Singh. Ans. 4. *Hinduism, ancient and modern* by late Rai Bahadur Lala Baijnath, Rs. 3. *Introduction to Hinduism* by late Babu Guru Prasad Sen, Rs 2. *Economic Botany of India* by Prof. Bhim Ch. Chatterji, Rs. 2. *Matsya Puran*, Eng. Trans. Rs 9. *Brahmopanisatsara sangraha*, Re 1-8.

DICTIONARIES.

The Trilingual Dictionary, an English Urdu and Hindi Lexicon in the Roman character, by Mathura Prasad Misra Rs. 10, Packing and postage As. 12. nett.

Brice's Romanized Hindustani and English Dictionary, 3rd Edition, revised. Stiff cover Ans. 12. Very popular and useful.

Fallon's Dictionary of Hindustani Proverbs pages 328. Reduced from Rs. 10 to Rs. 4-c.

Fallon's Romanized English-Hindustani Law and Commercial Dictionary, pp. 89, super-royal 8v. double columns, sewn in stiff coloured cover.—c. Reduced to Re. 1-8.

Fallon's Hindustani English Dictionary, a few copies only. Rs. 20—c.

Fallon's English-Hindustani Dictionary. A new popular edition,—c Rs 1 4.

Hindi-English Dictionary, containing over 21, 200 words. The Hindi words in Nagri character. The most correct and up-date Hindi-English Dictionary in existence. Rs. 2. (in the Press)

Hindi-English Dict. (All. Ed). Rs 3. English-Hindi Do Rs. 2.

Guide to Legal Translations, or a collection of words and phrases used in the translation of Legal Papers from Urdu into English, by Munshi Durga Prasad, late of the Benares College, Munsarim Judge's Office, Benares. Second Edition, revised and enlarged. Rs. 4. Postage 3. As. Only a few copies available.

The English-Urdu Translator's Companion in the Roman character by Munshi Durga Prasad, Practically a complete English Urdu Dictionary, on the lines of Webster's Dictionary, 1280 pages, demy 8vo., cloth bound. Rs. 7-8. Postage Ans. 8.

Sanskrit English Dictionary, with appendix explaining the use of affixes in Sanskrit by Pt. Ram Jasan, 707 Pages, Super Royal Octavo, a few copies. A very valuable Dictionary, Rs 5—c.

Miftahul Quran or concordance of the Quran with a complete glossary of the Quran, by Rev. Ahmad Shah. Concordance alone Rs. 16. glossary alone, Rs 8., both bound in one volume Rs. 20.

ENGLISH-HINDI BOOKS.

A Grammar of the Hindi Language, English-Hindi by the REVD. EDWIN GRAVES L. M. S., cloth bound, Rs. 4.

A Grammar of Tuisi Das's Ramayan. by the REVD. EDWIN GREAVES, L. M. S., cloth bound Rs. 1.

An Introduction to Hindi Prose Composition with Vocabulary and key to the Exercises, by GEORGE. J.

DANN, Baptist Missionary, Bankipur, Crown 8vo. Stiff cover, cloth back. Price Rs. 2.

First Lessons in Hindi, with English-Hindi and Hindi-English Vocabularies by the Rev. G. J. DANN, Baptist Missionary, Bankipur. Crown 8v. Stiff cover, cloth back. Price Rs. 1.

The Assembly of Mirth, a Literal Translation into English of the SABHA BILAS by G. W. Gilbertson, Demy 8vo. 454 pages Cloth Bound, Gilt lettered. Rs. 6-4. Stiff paper cover Rs. 5-8-c.

English-Hindi Primer, by Mathura Prasad Mishra, late Head Master, Queen's College, Benares. As. 1-6.

ENGLISH URDU BOOKS.

Angrezi Haraf or "Roman Characters," by RAJA SIVA PRASAD, C. S. I. Annas. 2.

English Urdu Primer, by MATHURA PRASAD MISHRA. Anna 1-6.

ROMAN BOOKS.

Rabinsons Kruso ka Itihas. In Roman Characters. As. 12.

Swar Sangrah or "The Hindustani Choral Book." Compiled by the Rev. John Parson containing Native tunes as sung by Native Christians. The Native metres in the Git Sangrah are sung in these tunes. 2nd Edition. Printed with movable type. Fep. 4to, with cloth cover. Re. 1-8.

PAKKHTOO BOOKS.

Lessons in Pakkhtoo Prose Composition, Part I. A. collection of Passages set at Higher Standard Examinations etc, with Appendices by G. W. Gilbertson, and Munshi Jawahir Singh of Umballa. Demy 8vo. 126 pages. Stiff paper Cover. Prices Rs. 2-8.

The First Pakkhtoo Book, a short guide, intended to facilitate conversing with fluency and composing with accuracy in the only language spoken and understood throughout the length and breadth of the N. W. Frontier of India, by G. W. Gilbertson, author of Second Pakkhtoo Book; Lessons in Pakkhtoo Prose Composition; the Assembly of Mirth; Indian Events, etc., passed candidate High Proficiency Urdu; High Proficiency Hindi; Higher Standard Pakkhtoo with credit; Edited by Munshi Jawahir Singh of Umballa Demy 8vo. 372 pages. Price cloth bound gilt lettered Rs. 6-4. Stiff paper cover Rs. 5-8-c.

संस्कृत-भाषा की पुस्तकें ।

(१) देवकोश, अमरकोश, पं० देवदत्त तिवारीणाऽपूर्व पुस्तकं निर्मित-वान् । मूल्यम् २० ४) (२) प्रश्नोत्तरमाला, शिवप्रसादेन राज्ञा प्रकाशिता । मू० आना १ । (३) मानवधर्मसारः, अति शोभनीयं ग्रन्थः आ० ३ । (४) मानव धर्म प्रकाशः, मनुस्मृतेः हिन्दी भाषायां अनुवादः पंडित श्री गुलजार चतुर्वेदिना कृतः मनुस्मृतेः मूलश्लोक सहितोऽयम् २० १-८ । (५) बोधचतुष्टय चंद्रिका, हिन्दी संस्कृत वाक्य परिचयार्था अवश्यं द्रष्टव्या आना ८) (६) अनुवाददीपिका, पं० शीतलाप्रसाद त्रिपाठिना स्वयमेव रचित-वान् आ० १२ ।

भाषा की पुस्तकें ।

(१) हिन्दी भाषा का व्याकरण, बालकों के लिये महासहोपाध्याय पण्डित सुधाकर द्विवेदी रचित मू० ८) (२) भाषाबोधक, पहिला व दूसरा हिस्सा पण्डित सुधाकर द्विवेदी रचित इस पुस्तक में संस्कृत शब्द ग्रन्थकार ने ज्ञान बूझकर ऐसे रखे हैं कि ऊपर के वर्गों के बालकों को संस्कृत पढ़ने में सुगमता हो । मू० प्रति पुस्तक ८) (३) आरोग्यदर्श, (शरीर निरोग रखने की रीति) मू० ८) (४) नया गुटका, (प्रथम भाग) जिसमें राजा शिवप्रसाद ने बालकों को विशेष ज्ञान व धार्मिक शिक्षा देने के हेतु परिज्ञा सुब्रह्मसागर, दत्तत्रय बिलाप कबीर की साखी बिहारी की सतसई, मित्रलाभ, इत्यादि ससुयोजित किया ऐसे अपूर्व ग्रन्थ का मूल्य ८) (द्वितीय भाग) विशेष ज्ञान देने को मुद्राराक्षस, मानवधर्मसार, शुक्रनीति, रामायण उत्तर काण्ड रामचन्द्रिका, आनन्दरघुन्दन, प्रश्नोत्तरी रत्नमाला, नीतिषार, गीतगोविन्दादर्श आदि विषय ग्रंथित में हैं ८) (५) रत्नावली नाटक, मोक्षेश्वर पं० देवदत्त तिवारी ने संस्कृत से उल्था किया मू० ८) (६) हिन्दी संग्रह, दो प्रसिद्ध हिन्दी विद्वानों ने संग्रह किया गद्य ८४ पेज पद ६१ पेज मू० ८) (७) भूगोल दीपिका, पण्डित घासीराम ने उर्दू से उल्था किया । मू० ८) (८) हिन्दी प्राहमर, सचित्र ८) (९) रामावतार सचित्र गद में पं० बिहारी लाल रचित ८) S (१०) सुलभ पाठ बाबू शिवशङ्कर लाल रचित पहला भाग ८) दूसरा भाग ८) S (११) सुलभ गुरु गणित बाबू शिवशङ्कर लाल रचित ८) S. (१२) हिन्दी की पहली किताब पं० शिव दयाल रचित ८) S. (१३) श्रीमतीमहाराज्ञी इङ्गलैंडेश्वरी क्लोन विकटोरिया यात्रा, आप महारानी की बनाई ग्रंथेजी पुस्तक से महाराजाधिराज काशीराज ईश्वरी प्रसाद नारायण सिंह बहादुर ने हिन्दी में उल्था लिखवाया, कपड़े की जिरद सुनहरी मूल्य २) (१४) स्वर्ग और नर्क, तथा मध्यस्थ अवस्था अथवा आत्माओं की जगत । सुनी और

(१५)

देखी हुई बातों का बयान जिस को ईमेन्यूएल स्वीडनबोर्गने यह पुस्तक
 इस की "देसीलो एत एजुस मिराविलिबुस एत दे इन्फर्नी एवस
 ओदिदितस एत वीसिस, लोएडनि, १०५८, !" नामे पोथि का एक
 तर्जुमा है। सुन्दर कपड़े की जिल्द बंधी हुई सुनहरे अक्षरों समेत
 मू० ३॥) यह पुस्तक अवश्यपढ़िये। (१५) छन्दसंग्रह, मिशनरियों
 के लिये। मू० १। (१६) हमलोगों के अध्यापन आचरण, द्रावान-
 कोर के श्रीलक्ष्मीयुत महाराजकुमार के लेखर का तर्जुमा पढ़ने
 योग है। मू० ८। (१७) लड़कों की कहानी, राजा शिवप्रसाद
 रचित बालकों को जरूर पढ़ाना चाहिये, मू० ॥) स्कूल के
 वास्ते छोटा ॥) (१८) भक्तिबोक, पादरी पार्सन्स साहब ने बनाया
 मू० ८। (१९) पूना में हलचल हिन्दी के प्रसिद्ध ग्रन्थकार बाबू
 गङ्गाप्रसाद गुप्त रचित। महाराजा शिवा जी के समय का देश भक्ति
 पूर्ण अति रोचक ऐतिहास उपन्यास ॥) (२०) हिन्दी पत्र
 लेखक - ॥-८. (२१) नीति कथा - ८- (२२) वर्णमाला,
 मू० -) (२३) स्त्रीचिकित्सा, पं० नारायणदास मेडिकल प्रेक्टिशनर
 रचित। अत्यन्त उपयुक्त प्रमाणित है। इस में सम्पूर्ण स्त्रीरोगों का
 निदान डाक्टररी रीति से और नाड़ी परीक्षा द्वारा उत्तमता के
 साथ वर्णित हैं व साथ ही साथ औषधियों के नाम व उस का प्रमाण
 वजन भी दिया है मू० १)-८. (२४) श्रीजानकी जन्म विलास,
 श्रीमुन्शी अम्बे सहाय विरचित मू० ३। (२५) श्रीहनु मत्त जन्म
 विलास, १। (२६) सहाभारत, सरल भाषा में उर्ध्वा १० हिस्सों
 में छापा जाता है और पहले ३ हिस्से छप गये हैं। हर एक भाग
 का मू० १॥) (२७) ठाकुरानमाला, जिस में तीन लेखर श्रीवज्र
 साहब व पं० सुधाकर द्विवेदी और पण्डित जगन्नाथ मिश्र के हैं जो
 उन्होंने वर्नाकुलर के सुन्दर-रिखों को सुनाया था। मू० ३। (२८)
 इतिहास तिमिरनाशक तीस हिस्सा मू० १-। (२९) अक्षरबोधक
 व्यञ्ज और स्वर के पहचानने के लिये मू० -)॥ (३०) हिन्दुस्तान
 का नक्शा -) (३१) दिवस प्रकाशिका मू० ३। (३२) स्त्री
 शिक्षा सुबोधिनी बालिकाओं के शिक्षा हेतु पहिला भाग मू० -)
 दूसरा भाग ८। तीसरा भाग मू० ॥) चौथा भाग मू० ॥८।
 (३३) सान्फोर्ड और सरटन राजा शिवप्रसाद रचित मू० १८।
 (३४) रबिनसन क्रूसो का इतिहास चित्र सहित मू० ॥) (३५)
 शेक्सपीयर के परम मनोहर नाटकों के आशय के हिन्दी अनुवाद
 Lamb's Tales from Shakespeare) प्रथम भाग १) द्वितीय भाग १८)।

भाषा की किताबें हर एक तरह की भेजी जाती हैं।

ई० जे० लाजरस एन्ड को मेडिकल हाल प्रेस, बनारस कैंट।

فارسی شاہزادہ داراشکوہ کے گل اپنشدوں کا مشہور ترجمہ پہلا حصہ طبار قیمت ۶ روپیہ

دوسرا حصہ زیر اشاعت عنقریب طیار ہو جا ئیگا

اُردو کی کتابیں
کوشنا—اُردو کا ایک نہایت دلچسپ ناول ہندوستانی گھروں کے طرز تمدن کے خرابیوں کے دور کرنے (Social reform) کے غرض سے لکھا گیا ہے۔ مستورات کے زیور پر فریفتگی اور اوسکے نقصانات ظاہر کئے گئے ہیں۔ قصہ نہایت پر اثر ہے قیمت آٹھ آنہ

والنتیر ناول یعنی گنگا اشنان کے میلے کا سچا منظر قومی خدمت میں طلباء کی جانثاری سوسیتی کے حالات رسوم قبیحہ کا انجام بد اور محبت کا سچا فوٹو مولفہ راء کیشری فراین چتھا قیمت چار آنہ۔

چند مفید حکایتیں—چال چلن اور مذہبی خیالات کے درست کرنے والی کہانیاں اور لطیفے انگریزی و جرمن زبان کے نادر کتابوں سے منتخب کر کے چرچ مشن سوسائٹی کے پادری ریورنڈ اچ اسٹرن صاحب نے اُردو میں ترجمہ کیا قیمت چھ آنہ۔
حروف تہجی—راجہ شیوپرشاک سی اس آڈی کی بنائی ہوئی باتصویر اُردو پرائمر قیمت ایک آنہ۔

سہل آموز اُردو—انگریزوں کے اُردو ابقدائی تعلیم کے لئے نہایت مفید پرائمر مصنفہ منشی قلمشی پرشاک ساکن مونگیر قیمت دو آنہ۔

احسن الانتخاب—اُردو نظم و نثر کے انتخاب مولفہ شہش اعلیٰ مولوی عبدالجلیل صاحب پروفیسر بنارس گورنمنٹ کالج قیمت پانچ آنہ چھ پائی۔

ارژنگ شایق—اُردو خوشنویسی کے تعلیم کی نہایت نادر لاثانی کتاب قیمت بارہ آنہ

مفتاح عالیم—ہمیشہ کار آمد جنتری کارتہ بورۃ پر گھومنے والا چکر بناہے جس سے ہر سہ کا ہر ایک دن و تاریخ دریافت ہوتاہے ایک نادر تحفہ قیمت تیس آنہ (چھپ رہا ہے)

طریق تندرستی—(Way to Health) کا اُردو ترجمہ قیمت تین آنہ تین پائی۔ (زیر اشاعت)

رابنسن کروسو—باتصویر قیمت ایک روپیہ۔

فارسی حروف—خوشخط نصف شیت تسمائی قیمت ادھہ آنہ

تشریح الحروف—اُردو کی پہلی کتاب قیمت ایک آنہ۔

संस्कृत-भाषा की पुस्तकें ।

(१) देवकोश, अमरकोश, पं० देवदत्त तिवारीशास्त्रपूर्व पुस्तकं निर्मित-वान् । मूल्यम् रु० ४) (२) प्रश्नोत्तरमाला, शिवप्रसादेन राज्ञा प्रकाशिता । मू० आना १ । (३) मानवधर्मसारः, अति शोभनीयं ग्रन्थः आ० ३ । (४) मानव धर्म प्रकाशः, मनुस्मृतेः हिन्दी भाषायां अनुवादः पंडित श्री गुलजार चतुर्वेदिना कृतः मनुस्मृतेः मूलश्लोक सहितोऽयम् रु० १-८ । (५) बोधचतुष्टय चंद्रिका, हिन्दी संस्कृत वाक्य परिचयार्था अवश्यं द्रष्टव्या आना २) (६) अनुवाददीपिका, पं० शीतलामासाद त्रिपाठिनास्वयमेव रचित-वान् आ० १२ ।

भाषा की पुस्तकें ।

(१) हिन्दी भाषा का व्याकरण, बालकों के लिये महामहोपाध्याय परिडत सुधाकर द्विवेदी रचित मू० २) (२) भाषाबोधक, पहिला व दूसरा हिस्सा परिडत सुधाकर द्विवेदी रचित इस पुस्तक में संस्कृत शब्द ग्रन्थकार ने जान बूझकर ऐसे रखे हैं कि ऊपर के वर्गों के बालकों को संस्कृत पढ़ने में सुगमता हो । मू० प्रति पुस्तक २) (३) आरोग्यदर्श, (शरीर निरोग रखने की रीति) मू० २) (४) नया गुटका, (प्रथम भाग) जिस में राजा शिवप्रसाद ने बालकों को विशेष ज्ञान व धार्मिक शिक्षा देने के हेतु परिक्षा सुर प्रेमसागर, दशरथ विलाप कबीर की साखी बिहारी की सतसई, मित्रलाभ, इत्यादि स सुयोजित किया ऐसे अपूर्व ग्रन्थ का मूल्य १२) (द्वितीय भाग) विशेष ज्ञान देने को मुद्राराक्षस, मानवधर्मसार, शुक्रनीति, रामायण उत्तर काण्ड रामचन्द्रिका, आनन्दरघुन्दन, प्रश्नोत्तरी रत्नमाला, नीतिसार, गीतगोविन्दादर्श आदि विषय ग्रंथित में हैं २) (५) रत्नावली नाटक, मोक्षेश्वर पं० देवदत्त तिवारी ने संस्कृत से उल्था किया मू० १२) (६) हिन्दी संग्रह, दो प्रसिद्ध हिन्दी विानो ने संग्रह किया गद्य ८४ पेज पद ६९ पेज मू० ॥) (७) भूगोल दीपिका, परिडत चाधीराम ने उर्दू से उल्था किया । मू० ॥) (८) हिन्दी प्राइमर, सचित्र ॥) (९) रामावतार सचित्र गद में पं० बिहारी लाल रचित ॥) ९ (१०) सुलभ पाठ बाबू शिवशङ्कर लाल रचित पहला भाग ८) दूसरा भाग २) ॥ ९. (११) सुलभ गुरु गणित बाबू शिवशङ्कर लाल रचित २) ॥ ९. (१२) हिन्दी की पहली किताब पं० शिव दयाल रचित २) ॥ ९. (१३) श्रीमतीमहाराज्ञी इङ्गलैंडेश्वरी क्वीन विक्टोरिया यात्रा, आप महारानी की बनाई अंग्रेजी पुस्तक से महाराजाधिराज का-शीराज ईश्वरो प्रसाद नारायण सिंह बहादुर ने हिन्दी में उल्था लिखवाया, कपड़े की जिल्द सुनहरी मूल्य २) (१४) स्वर्ग और नर्क, तथा मध्यस्थ अवस्था आदि आत्मियों की लयन । सुनी और

देखी हुई बातों का बयान जिस को ईसेन्यूएल स्वीडनबोर्गने यह पुस्तक उस की "देसीलो एत एजुस मिराबिलिबुस एत दे इन्फर्नो एवस औदितिस एत वीसिस, लोएडनि, १०५८, १" नामे पोषि का एक तर्जुमा है। सुन्दर कपड़े की जिसद बंधी हुई सुनहरे अक्षरों सजेत सू० ३॥) यह पुस्तक अवश्यपढ़िये। (१५) छन्दसंग्रह, मिशनरियों के लिये। सू० १) (१६) हमलोगों के अप्रधान आचरण, दावान-कोर के श्रीलश्रीयुत महाराजकुमार के लेकचर का तर्जुमा पढ़ने योग है। सू० २) (१७) लड़कों की कहानी, राजा शिवप्रसाद रचित बालकों को जरूर पढ़ाना चाहिये, सू० ३॥) स्कूल के वास्ते छोटा ॥ (१८) भक्तिशोक, पादरी पार्सनस साहब ने बनाया सू० २) (१९) पूना में हलचल हिन्दी के प्रसिद्ध ग्रन्थकार बाबू गङ्गाप्रसाद गुप्त रचित। महाराजा शिवा जी के समय का देश भक्ति पूरित अति रोचक ऐतिहास उपन्यास ॥) (२०) हिन्दी पत्र लेखक - ॥ २०८. (२१) नीति कथा - ॥ २०८. (२२) वर्णमाला, सू० १) (२३) स्त्रीचिकित्सा, पं० नारायणदास मेडिकल् प्रेक्टिशनर रचित। अत्यन्त उपयुक्त प्रमाणित है। इस में सम्पूर्ण स्त्रीरोगों का निदान डाक्टरों की रीति से और नाड़ी परीक्षा द्वारा उत्तमता के साथ वर्णित हैं व साथ ही साथ औषधियों के नाम व उस का प्रमाण वजन भी दिया है सू० १) — ८. (२४) श्रीजानकी जन्म विलास, श्रीमुन्शी अम्बे सहाय विरचित सू० ३) (२५) श्रीहनु मत् जन्म विलास, १) (२६) सहाभारत, सरल भाषा में उल्टा १० हिस्सों में छापा जाता है और पहले ३ हिस्से छप गये हैं। हर एक भाग का सू० १॥) (२७) व्याख्यानमाला, जिस में तीन लेकचर श्रीवज्र साहब व पं० सुधाकर द्विवेदी और पण्डित जगन्नाथ मिश्र के हैं जो उन्होंने वर्नामूलर के मुदर-रिषों को सुनाया था। सू० ३) (२८) इतिहास तिमिरनाशक तीस हिस्सा सू० १) (२९) अक्षरबोधक व्यञ्ज और स्वर के पहचानने के लिये सू० १) ॥ (३०) हिन्दुस्तान का नकशा -) (३१) दिवस प्रकाशिका सू० ३) (३२) स्त्री शिक्षा सुबोधिनी बालिकाओं के शिक्षा हेतु पहिला भाग सू० १) दूसरा भाग २) तीसरा भाग सू० ३॥) चौथा भाग सू० ॥ २) (३३) सान्फोर्ड और मरटन राजा शिवप्रसाद रचित सू० १) (३४) रबिन्सन क्रूसा का इतिहास चित्र सहित सू० ॥) (३५) शेक्सपीयर के परम मनोहर नाटकों के आशय के हिन्दी अनुवाद Lamb's Tales from Shakespeare प्रथम भाग १) द्वितीयभाग १) ॥

भाषा की किताबें हर एक तरह की भेजी जाती हैं।

६० जे० लाजरस एण्ड को मेडिकल हाल प्रेस, बनारस केंटा

विषय संख्या

६६९

आगत पंजिका संख्या

14/6/28(2)

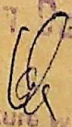
पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

- 5 AUG 1975

U-६९/८

Entered in Database

Signature with Date